

**T. C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
PROTOHİSTORYA VE ÖNASYA BİLİM DALI**

TUNCELİ – MAZGİRT / KALEKÖY KALESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Serkan ERDOĞAN

VAN – 2007

T. C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
PROTOHİSTORYA VE ÖNASYA ARKEOLOJİSİ BİLİM DALI

TUNCELİ – MAZGİRT / KALEKÖY KALESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Serkan ERDOĞAN

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Rafet ÇAVUŞOĞLU

VAN - 2007

KABUL ve ONAY SAYFASI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Arkeoloji **ANABİLİM DALI**, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi **BİLİM DALI**'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan :

Üye (Danışman) :

Üye :

Üye :

Üye :

ONAY : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

....../....../2007

.....

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	II
KISALTMALAR	III
1. GİRİŞ	1
1. 1. KALEKÖY KALESİ'NİN KONUMU	1
1. 2. AMAÇ	2
1. 3. YÖNTEM	2
1. 4. KAPSAM	4
1. 5. KALEKÖY KALESİ'NİN ARAŞTIRMA TARİHÇESİ	5
1. 6. URARTU EGEMENLİĞİNİN YUKARI FIRAT BÖLGESİ'NDEKİ TARİHSEL GELİŞİMİ	6
1. 7. KALEKÖY KALESİ'NİN TARİHSEL ARKA PLANI	15
2. KALEKÖY KALESİ'NDEKİ MİMARİ MEKANLAR	18
2. 1. SİTADEL	18
2. 1. 1. KAYA MEZARLARI	18
2. 1. 1. 1. İKİ ODALI KAYA MEZARI VE SARNIÇLI KAPI	19
2. 1. 1. 2. TEK ODALI KAYA MEZARI VE BASAMAKLI TÜNEL	23
2. 1. 2. AÇIK HAVA TAPINAĞI	24
2. 1. 3. AÇIK HAVA TAPINIM ALANI	26
2. 2. SİTADEL DIŞINDAKİ BÜYÜK YAPI	26
2. 3. SAVUNMA MİMARİSİ	27
3. KALEKÖY KALESİ YAZITI	29
4. KALEKÖY KALESİ SERAMİĞİ	33
4. 1. SERAMİĞE YÖNELİK İSTATİSTİK ÇALIŞMASI	33
5. DEĞERLENDİRME VE KARŞILAŞTIRMA	35
5. 1. MİMARİ YAPILARIN DEĞERLENDİRMESİ	35
5. 2. SERAMİK DEĞERLENDİRMESİ	36
6. SONUÇ	38
7. KAYNAKLAR	40
8. ÖZET	45
9. HARİTA, PLAN, ÇİZİM, TABLO VE FOTOĞRAFLARIN AÇIKLAMALARI	47

ÖNSÖZ

Urartu Çağı'nın parlak geçmişinin görkemini en iyi yansıtan merkezlerden biri durumundaki Tunceli/Mazgirt Kaleköy Kalesi, bilim dünyası içerisindeki varlığını büyük ölçüde XIX. yüzyılın sonlarına doğru kaşiflerin düzenlediği sınırlı olanaklara sahip araştırma gezilerine borçlu kalmıştır. Bunları takip eden öteki çalışmalar Kaleköy kale yerleşiminin çeşitli unsurları ele alınmak suretiyle bilimsel literatürde yerini almasını sağlamıştır. Yukarı Fırat bölgesinin dağlık bir kesiminde yer alan kale, Urartu'nun bu topraklardaki varlığının iyi bir temsili olarak değerlendirilmiştir. Önceki araştırmacılara ait saptamaların tez çalışmamdaki elde edilmiş yeni bulgularla bütünleştirilmiş olması, bende Urartu arkeolojisine nitelikli bir katkı sunacağı kanısını oluşturmuştur.

Çalışma süresince, tez konusu seçtiğim Kaleköy Kalesi üzerinde araştırma yapmanın mesleki anlamda ayrıcalık taşıdığını anlamam uzun sürmedi. Urartu Krallığı'nın batı sınırında yer alan bu kalenin, Urartu yerleşimleri arasında ince işçilik gösteren anıtsal yapılarıyla eşsiz bir görünüm sergilemesi ve geçmişin görkemini olanca etkileyiciliğiyle yansıtmaya daha önce yaşamadığım bilimsel bir sorumluluğu üzerimde hissetmeme neden olmuştur. Aynı zamanda Urartu kültürüne ev sahipliği yapan ülkemiz topraklarının saklı kalan zengin arkeolojik değerlerinden en azından biri ile dahi olsa bir bağ kurmam beni her zaman için mutlu kılacaktır. Bu çalışma genç bir arkeolog olarak bana çok şey öğretmiş ve öğretmeye de devam edecektir.

Her şeyden önce Urartu kültürüne ilişkin yeni şeyler söylemenin gerekliliğini kavratan ve bu ayrıcalıklı çalışmaya beni sevk eden değerli hocam Prof. Dr. Veli Sevin'e teşekkürlerimi bildiriyorum. Çalışma yürüttüğüm beş gün boyunca beni evlerinde konuk eden ve çalışma boyunca beni yalnız bırakmayan Kaleköylü Aslan ailesine teşekkür ederek kendilerine şükran duygularımın bir vesilesi olarak bu satırları onlara atfediyorum. Kuşkusuz Tunceli'nin bu misafirperver, güzel insanları olmasaydı çalışmanın sağlıklı yürütülebilmesi mümkün olamayacaktı. Bu çalışmanın tamamlanma aşamasında yardımları ile emeği geçenlerden, seramik çizimlerindeki büyük katkısı nedeniyle G. Ü. Sanat Tarihi bölümünden Yard. Doç. Dr. Nurşen Fındık Özkul ile öğrencileri olan Mahmut Avcı ve Selma Gül'e ve tez danışmanlığımı üstlenen Yard. Doç. Rafet Çavuşoğlu'na sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca, kaleye ait yazıtın yeni bir çevirisini yapan A.Ü. Sümeroloji bölümünden Prof. Dr. Sebahattin Bayram'a ve kaleye ilişkin paftayı arşivinden bana gönderme inceliğinde bulunan, Hollanda/Amersfoort kentindeki Dersim Vakfı kurumunun yöneticisi sevgili arkadaşım Haydar Kılı ile teknik konularda yardımını hiçbir zaman esirgemeyen Melahat Doğançay'a buradan teşekkür etmek istiyorum.

Serkan ERDOĞAN

Van - 2006

KISALTMALAR¹

AA	: Archologischer Anzeiger.
ADC	: Anadolu Demir aęları.
AfO	: Archiv fur Orientforschung.
AJA	: American Journal of Archaeology. The Journal of the Archaeological Institute of America.
AIA	: Anatolian Iron Ages.
AMIran	: Archologische Mitteilungen aus Iran.
AnAr	: Anadolu Araştırmaları.
Anatolia	: Anatolia. Revue Annuelle de l'Institut d'archologie de l'Universit d'Ankara.
Anatolica	: Anatolica. Annuaire international pour les civilisations de l'Asie antrieure.
AnatSt	: Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara.
ARAB I-II	: D. D. Luckenbil, Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II, Chicago, 1926-1927.
AST	: Araştırma Sonuçları Toplantısı.
Belleten	: Belleten. Türk Tarih Kurumu.
BibO	: Bibliotheca Orientalis.
CAH	: Cambridge Ancient History.
FD	: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.
HChl	: Friedrich W. König, Handbuch der chaldischen Inschriften I, II, AfO Beiheft 8, Graz, 1955-57.
JRGS	: Journal of the Royal Geographic Society.
IstMitt	: Istanbuler Mitteilungen.
RLA	: Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archologie.
SMEA	: Studi Micenei ed Egeo-Anatolici.
TelAviv	: Tel Aviv. Journal of the Tel Aviv University, Institute of Archaeology.
THGK	: Türkiye Harita Genel Komutanlığı.
TTK	: Türk Tarih Kongresi.
TürkAD	: Türk Arkeoloji Dergisi.
Verh.	: Verhandlungen der Berliner Gesellschaft fur Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte.
UKN	: G. A. Melikishvili, Urartskie Klinoobraznye Nadpisi, Moskow, 1960.
ZfE	: Zeitschrift fur Ethnologie.

¹ Kullanılan kısaltma listesi için bkz. R. Bruce Hitchner, "A Letter from the Editor-in-chief Editorial Policy, Instructions for Contributors, and Abbreviations", American Journal of Archaeology CIV-1, 2000, 10-24.

1. GİRİŞ

1. 1. KALEKÖY KALESİ'NİN KONUMU

Kaleköy Kalesi, Tunceli il merkezinin 26 km. güneydoğusundaki Mazgirt ilçesi yakınlarında konumlanmıştır (Harita 1). İlçe merkezinin kara yolu ile 15 km., kuş bakışı olarak ise 4.17 km. doğusunda yer alan kale, günümüzde güney ve güneybatı eteklerine doğru yayılmış bulunan Kaleköy Köyü'nden adını almıştır (Res. 1).

Kale yaklaşık olarak 750 m. çapında oval görünümlü bir tepe üzerine kurulmuştur (Res. 2). Köyün rakımı 1607 m. olarak tespit edilirken, kalenin rakımı 1687 m. olarak ölçülmüştür. Bu durumda kaleye ev sahipliği yapan tepenin yerden yüksekliği 80 m. olarak kaydedilmiştir. Şimdiki durumu ile kale, dik bir tepe görünümündedir (Harita 2).

Genel konumu itibariyle Dersim Dağları'nın güneydoğu uzantılarında yer alan kale, etrafındaki çeşitli yükseltiler ile çevrelenmiştir.² Bunlardan en önemlileri, kaleye göre kuzeybatı yönünde yer alan Kırklar Dağı ve onun devamı niteliğindeki Kert Dağları'dır. Batısında, Mazgirt ile Kaleköy'ü ayıran tepe dizileri varken doğusunda, ormanlarla kaplı, nispeten daha alçak tepeler yer alır. Kalenin kuzey tarafı engebesiz, küçük bir mera ve bu küçük meranın bitiminde bir tepe sınırlanmıştır. Güney yönü ise küçük engebe dalgalanmalarından oluşan plato nedeniyle kale için açık görüş alanı sağlayan bir topoğrafyayı sergilemektedir (Res. 3). Burada yükselti olarak tek sıra halindeki "Asıl Baba Dağları" bulunmasına rağmen, kalenin Çarşancak³ düzlüğü ile Palu Ovası'na olan bakış açısını etkilememektedir. Güney istikameti dışında Kaleköy Kalesi, görünüm olarak dağ ve tepe zincirleriyle çevrilmiş, kapalı bir havza içerisinde yer almaktadır. Söz konusu konum özellikleri nedeniyle kale, doğal bir tahkimat avantajına sahiptir. Kalenin batı eteğini boydan boya kat eden ve yerel halk tarafından "Taşlık Deresi" adı verilen akarsuyu yerleşimin öteki bir coğrafik özelliğidir. Kalenin kuzey tarafındaki tepelerin pınarlarından doğan Taşlık Deresi, bahar mevsiminde eriyen kar ve yağmur suları ile beslenmektedir. Dere, güney rotasını takip ederek Munzur Suyu'na karışmaktadır.

Kaleköy, modern ulaşım sistemi olmadan önce kuzey yönünde bulunan Nazmiye ve Kiğı gibi yerleşim merkezlerini Mazgirt'e bağlayan doğal yollar üzerinde konumlanmaktaydı. Özellikle Mazgirt-Nazmiye arasındaki kervan yolu bir zamanlar Kaleköy üzerinden sağlanmaktaydı.

² Anonim, Harita: Erzincan - J 43-d3, THGK, 1985 ; Kalenin genel konumu için bkz. Hans Peter Schäfer, "Die Inschrift Rusa II. Argıstehinis in Mazgirt - Kaleköy", SMEA 18, 1977, 251-252.

³ Çarşancak, Osmanlı Dönemi'nde Mazgirt'in güneyini ve kısmen günümüz Kovancılar (Elazığ) ilçe sınırlarının dahil olduğu bir yönetim biriminin adıdır. Cumhuriyet devri ve sonrasında sınırları küçültülen Çarşancak, Akpazar adını alarak nahiyeye dönüştürülmüştür. Anlatılmak istenilen yeri tam olarak belirttiğinden bu ad tercih edilmiştir.

1. 2. AMAÇ

Son yıllarda gerek yurt içinde gerekse de yurt dışında gerçekleştirilen Urartu arkeolojisi alanındaki araştırmalar konuya ilişkin bilgilerimizi azımsanmayacak ölçüde arttırmıştır. Bu bilgilenme sürecinden Van Gölü Havzası ve kısmende Yukarı Fırat Bölgesi payına düşeni almıştır. Buna karşın coğrafyasında dağların ve ormanların belirleyici bir rol üstlendiği Tunceli yöresi, Yukarı Fırat Bölgesi'nin öteki yörelerine göre arkeolojik bakımdan daha az bilgi sahibi olunan bir alanı temsil edegelmiştir. Bu nedenden ötürü tez çalışmasının bölgedeki Urartu varlığını ortaya koymasıyla beraber yöre arkeolojisine de ışık tutmada katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

XIX. yüzyılın sonlarından itibaren kısa araştırma gezileri ile bilim dünyasına tanıtılmış olan Kaleköy Kalesi'nin yazıtı, iki odalı kaya mezarı ve açık hava tapınağı gibi bazı unsurları üzerinde çeşitli yayınlar yapılmıştır. Önceki mevcut çalışmalar yapılan araştırmanın amacına uygun olarak yerleşime ait farklı yapıların birbirlerinden bağımsız, tekil biçimde ele alınmasından oluşmaktadır.

Söz konusu tez çalışması arkeolojik ve filolojik bulguların bir bütünlük içerisinde değerlendirmesi suretiyle Kaleköy Kalesi'nin Urartu Krallığı içindeki yerini irdelemeyi kendisine başlıca bir amaç edinmiştir.

Bu çalışmanın önemli bir hedefi kaledeki varlığı daha önce tespit edilmiş arkeolojik ve filolojik bulguların yeniden değerlendirilmesiyle birlikte keşfedilmemiş ya da tanımlanmamış mimari yapıların ortaya konulması ve pek bilinmeyen çanak-çömlek malzemesinin belgelenerek tanınmasını sağlamaktır.

1. 3. YÖNTEM

Bu çalışma esas olarak Kaleköy Kalesi'ne adını veren Kaleköyü'nde beş gün süren araştırma amaçlı bir konaklamanın üzerine kurulmuştur. Böylelikle kaleye ilişkin notlar, ölçümler, mimari çizimlere ait taslaklar, fotoğraflama çalışmaları ve çanak çömlek buluntularının değerlendirilmesinin büyük bir bölümü yerinde gerçekleştirilen bu belgeleme sayesinde olabilmektedir.

Kalenin konumu, kodu, çevre merkezlere uzaklığı ve yapı aralarındaki mesafe farkı GPS (Global Positioning System) kullanılarak ölçülmüştür. Mimari yapıların boyutları ise 5 m'lik şerit metre ile belirlenmiştir.

Fotoğraflama ile belgeleme çalışmaları, yarı otomatik bir fotoğraf makinasıyla yapılmıştır. Renkli ve siyah beyaz olmak üzere iki çeşit fotoğraf filmi tercih edilmiştir.

Çanak çömlek malzemesinin seramik gruplarına ayrılarak sınıflandırılmasının yapılması Yüzüncü Yıl Üniversitesi Arkeoloji Bölümü laboratuvarında, Prof. Dr. Veli Sevin gözetiminde yapılmıştır. Seramiklerin çizimi Gazi Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü laboratuvarında Yrd. Doç. Dr. Nurşen Fındık Özkul gözetiminde gerçekleştirilmiştir. Profil veren 15 adet seramik

kırığı 1/1 boyutlarında çizilmiş ve daha sonra oranların korunması açısından hepsi % 75 oranında küçültülmüştür. Mimari çizimler ile krokilerin düzeltilmesi ve yeniden gözden geçirilmesi danışmanım Yrd. Doç. Dr. Rafet Çavuşoğlu denetiminde yapılmıştır. Tez içerisinde Nevzat Çevik'e ait iki odalı kaya mezarının plan ve kesitleri⁴ ile Fahri Işık'a ait açık hava tapınağı krokisi kaynak gösterilerek kullanılmıştır.⁵

Kaleköy Kalesi'ne atıf yapan tüm kaynaklar taranmış ve kalenin sağlıklı bir değerlendirilmesinin yapılabilmesi için konuyla bağlantılı çeşitli yayınlar kaynak olarak kullanılmıştır. Tez çalışmasında faydalanan yayınlar Ankara'da bulunan İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, Amerikan Arkeoloji Enstitüsü, Türk Tarih Kurumu ve A.Ü. DTCF kütüphanelerinden temin edilmiştir. Kale ve yakın çevresine ait 1/25000 paftaysa Hollanda Amersfoort kentinde bir sivil toplum kuruluşu niteliğindeki Hollanda Dersim Vakfı arşivinden sağlanmıştır.

Bu çalışmada izlenen yöntemler şu şekilde sıralanabilir :

I. bölümde yerleşimin konumu, boyutu ve yer aldığı alanın coğrafi yapısı ele alınarak, kalenin araştırma tarihçesi, Urartu Krallığı'nın bölgedeki tarihsel geçmişi ile arkeolojik ve filolojik bulgulara dayanmak suretiyle bir ön bilgi bağlamında yerleşimin tarihsel arka planı sunulmuştur. Bu bölümde kaleyi ve çevresindeki hem Urartu hem de modern yerleşimleri gösteren bir harita, 1/25000'lik bir paftanın büyütülmesiyle ve kale üzerindeki yapıların işaretlenmesiyle oluşturulmuş bir topografik harita ile Urartu'nun batı eyalet valilerini gösteren senkronik kronolojiye dayalı bir tablo, konunun daha iyi anlaşılması için konulmuştur.

II. bölümde sitadel ve sitadel dışındaki yapılar ile savunma mimarisine yönelik bilgiler verilmiştir. Kalenin bir krokisi, yapılara ait plan ve kesitleri ile fotoğrafları verilmiştir.

III. bölümde kaledeki yazıtın fiziki durumu ile içeriği hakkında detaylı bilgiler verilerek ortografisi, transkripsiyonu ve yeni bir çevirisi, fotoğraflarıyla beraber sunulmuştur.

IV. bölümde kalede incelenen seramik malzemesinin tanımlanması ve gruplarına göre ayrılmasına dönük bilgiler sunulmuştur. Seramik malzemesinin açıklanması çizimler ve fotoğraflar ile desteklenmiştir.

V. bölümde kalenin Urartu Krallığı içerisindeki yeri, öteki Urartu kaleleri ile olan benzerlikleri ve farklılıkları karşılaştırma yoluyla açıklanmaya çalışılmıştır. Mimari yapılara ve seramiğe dönük değerlendirme ve karşılaştırma yapılarak tezin önemli bir amacına ulaşması sağlanmıştır.

⁴ Nevzat Çevik, Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri, Ankara, 2000, Lev. 31a-c.

⁵ Fahri Işık, Die Offenen Felsheiligtümer Urartus und ihre Beziehungen zu denen der Hethiter und Phryger, Roma, 1995, 99, Lev. 3.

1. 4. KAPSAM

Kaleköy Kalesi'nin kendisi tez çalışmasının ana hatlarını belirlemektedir. Kalenin bulunduğu coğrafi konum ve yakın çevresi konuya yönelik başlıca unsurlardır. Kale ile kalenin içinde yer aldığı bölgeye ilişkin önceden gerçekleştirilmiş arkeolojik araştırmalar doğal olarak çalışmanın kapsamı içerisine alınmıştır.

Yapılan bu çalışma ağırlıklı olarak Urartu kalıntıları barındıran bir yerleşimi konu edinmesine karşın, kalede varolan farklı dönem ya da dönemler araştırmanın dışında tutulmamaya çalışılmıştır. Kaledeki mimari yapıların, çanak çömlek parçalarının, yazıtın ve yüzeyde bulunan her türlü küçük buluntunun irdelenmesi çalışmanın ana kapsamını oluşturmaktadır. Bu ana kapsam içerisinde mimari ve seramik çizimleri yanı sıra fotoğraflama çalışmaları, arkeolojik belgelemenin bulunmaktadır. Bu arkeolojik belgeleme içerisinde bölgesel, topografik haritalar ile kaleye ve kaledeki yapılara ait krokiler de yer almaktadır.

Kalede belirlenen gerek mimari yapılar gerekse de yüzey buluntuları başka Urartu yerleşimlerindeki benzerleri ile karşılaştırılmaya özen gösterilmiştir. Öteki Urartu yerleşimleri Kaleköy Kalesi ile benzerlik özelliklerinin oranlarına bağlı olarak çalışma kapsamı içerisine dahil edilmiştir. Mevcut yapıların önceki çalışmalarda yapılmış çizimlerin uygun görülenleri çalışmaya konulmuştur. Araştırmada ilk defa saptanmış ya da tanımlanmış mimari yapıların çizimleri tarafımdan yapılarak çalışmaya eklenmiştir. Bunun yanı sıra Anadolu'da başta Hitit olmak üzere Urartu öncesi kültürlerle ait bulgular kaledeki yapıların işlevlerine yönelik öneri düzeyinde fikir edinmek için kullanılmıştır.

Çalışmada çanak çömlek buluntuları, dönemin bölgeye ait yerel seramiği, Biainili seramiği adı da verilen Urartu seramiği ve Ortaçağ seramiği olarak hem kronolojik hem de kültürel bakımdan irdelenmiştir. Yukarı Fırat Bölgesi'nin yerel yivli seramiği konunun odak kısmını oluşturmuştur.

Urartu Krallığı'nın Yukarı Fırat Bölgesi'ne yayılımının tarihsel gelişimi, konunun daha iyi anlaşılabilmesi için eklenmiştir. Çalışmada sadece Urartu egemenliğinin bölgedeki tarihsel gelişimi değil, bu tarihsel gelişim boyunca şimdiye değin bilinen inşa edilmiş yerleşimlerin bir dökümü de verilmektedir. Böylelikle Urartu Krallığı'nın bölge ile olan ilişkisi anlamlı bir çerçeve içerisine oturtulmaya çalışılmıştır.

Kalenin yazıtı, Urartu dilinin yeni filolojik verileri göz önünde bulundurularak yeniden değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Benzer ve farklı içeriğe sahip Urartu yazıtları kalenin yazıtının daha iyi anlaşılabilmesi için karşılaştırılmıştır. Konuya ilişkin her atfın çalışmaya dahil edilmesine özen gösterilmiştir. Urartu kralı II. Rusa tarafından yazdırılan kalenin yazıtından ötürü söz konusu kralın dönemindeki imari ve siyasi faaliyetler bu çalışmanın kapsamı içerisinde değerlendirilmiştir. Tarihsel arka plan olarak sunulan bu bölüm II. Rusa dönemi yerleşim modellerini ve o döneme ait bölgedeki siyasal gelişmeler ile sınırlandırılmıştır.

1. 5. KALEKÖY KALESİ'NİN ARAŞTIRMA TARİHÇESİ

Kaleköy Kalesi ile ilgili ilk olarak 1882-1883 yıllarında Praglı bir jeolog olan Joseph Wünsch tarafından kaya mezar odası girişindeki yazıt keşfedilmiştir.⁶ Sonrasında 1899 yılında Palu'dan Harput'a doğru yolculuk yapan C. F. Lehmann-Haupt tarafından yazıt fotoğraflanmış ve - kayıtlardan da anlaşılacağı üzere - yazıtın her iki yüzü kopyasını da çıkarmıştır.⁷ Bu araştırmacının yapmış olduğu dökümantasyon daha çok söz konusu metnin okunuşu ve çözümüne yönelik bir çalışmayı içermektedir. Lehmann-Haupt'un yaptığı gözlemler sonucu, bu yazıt ile buluntu yeri arasında bir ilişkinin olduğu ortaya konulmuştur.⁸

Alman araştırmacı Ernst Huntington'un 1900 yılı sonbaharında ziyaret ederek - Mazgirt yakınlarındaki - adını vermediği yerin Kaleköy Kalesi olduğu sanılmaktadır. Burada büyük bir mezar anıtına yerleştirilmiş olduğunu söylediği ve "yeni bir Suriye Yazıtı" olarak değerlendirdiği yazılı belge, muhtemelen Kaleköy Yazıtı olmalıdır.⁹

Uzun bir aradan sonra Avusturyalı araştırmacı Friedrich W. König Urartu yazıtlarını topladığı iki ciltlik eserinde (1955-57) Kaleköy Yazıtı'nı yeniden okumuştur. Ayrıca metne ilişkin bir kopya, aynı çalışmasında yayınlanmıştır.¹⁰ Kısa bir zaman sonra 1960 yılında Gürcü bilim adamı G. A. Melikishvili, tüm Urartu yazıtlarını topladığı ünlü eserinde söz konusu yazıtın sadece transkripsiyonunu yaparak metni yeniden gözden geçirmiştir.¹¹ Yazıt ve kaleye ilişkin birçok yapının fotoğrafı 1967 tarihine ait Tunceli il yıllığında yayınlanmıştır.¹² Urartu yerleşimlerine yönelik bibliyografyayı ve buluntu yerlerini içeren 1976 yılında yayınlanmış bir çalışma da Kaleköy Kalesi, kaynakçası ile beraber harita üzerinde

⁶ Joseph Wünsch - D. H. Müller, "Die Keil-Inschrift von Aschut-Darga", Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, phil.- hist. Cl., Bd. 36, Wien, 1888, 5 v.d.; Öncesinde Britanya'nın Erzurum konsolosu olarak görev yapmış olan J. G. Taylor, 1866 yılında bölgeye yönelik düzenlediği geze, Mazgirt yakınlarındaki bir köyün civarında bulunan birtakım kaya yapılarından söz etmiştir. Konu için bkz. J. G. Taylor, "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan and Upper Mesopotamia, with Notes of Researches in the Deyrsim Dag in 1866", JRGS 38, 1868, 343-344.

⁷ C. F. Lehmann-Haupt, Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens, Berlin, 1907; a.y. Armenien Einst und Jetzt I, Berlin, 1910, 471.

⁸ Nicolas Adontz, Historie d'Arménie: Les Origines du Xe siècle au Vie (Av. J.C.), Paris, 1946, 179; Rene Grousset, Historie de L'Arménie des Origines a 1071, Paris, 1947, 61; Albert Goetze, Kleinasien, München, 1957, 188; Boris B. Piotrovskij, Il Regno di Van: Urartu (Çev. Mirjo Salvini), Roma, 1966, 167-168; Hubertus Von Gall, "Zu Den Kleinasiatischen Treppentunneln", AA 1967/4, 1968, 519, d.n. 31; Boris B. Piotrovsky, Urartu (Çev. James Hogarth), London, 1969, 130; Harald Hauptmann, "Norşun-Tepe, Historische Geographie und Ergebnisse der Grabungen 1968/69", IstMitt 19/20, 1969/1970, 24, d.n. 24; Harald Hauptmann, "Die Grabungen auf dem Norşun-Tepe, 1970", Keban Projesi 1970 Yaz Çalışmaları, Ankara, 1972, 113.

⁹ Ernst Huntington, "Weitere Berichte über Forschungen in Armenien und Commagene", ZfE 33, 1901, 180.

¹⁰ Friedrich W. König, Handbuch der chaldischen Inschriften I-II, AfO Beiheft 8, Graz, 1955-57, no. 127; Lev. 97.

¹¹ G. A. Melikishvili, Urartskie Klinoobraznye Nadpisi, Moskow, 1960, no. 279.

¹² Anonim, "Tunceli İl Yıllığı, 1967", Tunceli, "Tarihsiz", 63-67.

gösterilmiştir.¹³ 1972 - 1973 yıllarında Alman bilim adamı Hans Peter Schäfer tarafından yazıt, fotoğraflanmak ve kopyalanmak suretiyle yeniden ele alınarak yorumlanmıştır.¹⁴ Bunun yanı sıra kale ile kaledeki kaya mezarı hakkında kısa, ama özlü bilgiler verilmiş, yüzeyde bulunan seramik hakkında ve o zamana kadar pek bilinmeyen Urartu Krallığı'nın bölgedeki savunma hattı konusuna yönelik önemli açıklamalarda bulunulmuştur. Baki Öğün 1978 yılında yayınladığı çalışmasında iki odalı kaya mezarına ilişkin nispeten daha ayrıntılı bilgi sunarak kaya mezarını, planı ve iki adet fotoğrafıyla belgelemiştir.¹⁵ 1991 yılında bölgeyi tanıtmaya amaçlı olarak Tunceli'nin eski valilerinden Kenan Güven tarafından çıkarılan bir kitapta,¹⁶ kalenin kendisi ile yazıtına ve iki odalı kaya mezarını¹⁷ içeren fotoğraflar yayınlanarak kale hakkında (yazıt, sarnıç ve kaya tüneline içeren) kısa bir bilgi sunulmuştur. Bilimsel çalışma bakımından aradan geçen uzun bir zaman sonra 1995 yılında Fahri Işık, Urartular'a ait açık hava kült alanlarını incelediği çalışmasında Kaleköy Kalesi'ndeki kült yapısını "Kultplätze mit Felsnischen" ana başlığı altında - çizim ve fotoğraflarıyla birlikte - yayınlamıştır.¹⁸ Sonrasında Nevzat Çevik, 2000 yılında yayınladığı "Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri" adlı çalışmasında kaledeki iki odalı kaya mezarına ilişkin ayrıntılı bilgi vererek fotoğraflarını, plan ve kesitlerini beraberinde sunmuştur.¹⁹ Ayrıca aynı çalışmasında kaledeki Urartu kalıntılarının bir özetini de eklemiştir.

1. 6. URARTU EGEMENLİĞİNİN YUKARI FIRAT BÖLGESİ'NDEKİ TARİHSEL GELİŞİMİ

M.Ö.IX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Yukarı Fırat Bölgesi'nin önemli bir kenti ve ülkesi konumunda olan Alzi,²⁰ Assur Devleti'nin kontrolü altına girmiştir. Bunu doğrulayan tek kanıt, kendisini Alzi'nin valisi (bel pahati) olarak tanımlayan Ninibkibsi-usur'a ait M. Ö. 839 yılına tarihlenmiş Assur kentindeki dikili bulunan stelidir.²¹ Urartu Krallığı'nın bölge ile ilişkisi kuruluş dönemine değin geriye gitmektedir. Assur kralı III. Şulmanu-aşared (M. Ö. 858-824)'in M. Ö. 832 yılına ait kayıtlarından anlaşıldığına göre Urartu tarihinde "Kurucu Kral"²² olarak tanımlanan I. Sarduri (yakl. ol. M. Ö. 840-825), nüfuz alanını Murat Çayı havzasını kapsayacak

¹³ W. Kleiss - H. Hauptmann, Topographische Karte von Urartu, AMIran Ergänzungsband 3, Berlin, 1976, 17.

¹⁴ Schäfer, 1977, 249-267, Res. I - IV.

¹⁵ Baki Öğün, "Die Urartäischen Bestattungsbräuche", Studien zur Religion und Kultur Kleinasien II, Leiden, 1978, 641 v.d.; s. 642, Şek. 2; Lev. CLI, 1-2.

¹⁶ Kenan Güven, Tabiat Güzellikleri ve Kültürel Değerleri ile Tunceli, Ankara, 1991, 41; s. 41-42, Res. 46-48.

¹⁷ K. Güven, iki odalı kaya mezarı kapısını, yanlış bir değerlendirmeyeyle kalenin giriş kapısı olarak nitelmiştir. Güven, *a.g e.*, 42.

¹⁸ Işık, 1995, 5; s. 99, Lev. 3; s. 118-120, Res. 4-9.

¹⁹ Çevik, 2000, 119; Lev. 31-33; Bunun yanı sıra Kaleköy kaya mezarına ilişkin yorumlar için bkz. a.y., "Urartu Kaya Mezarlarında Ölü Kültüne İlişkin Mimari Elemanlar" TürkAD 1997, 420 v.d.; s. 443, Res. 3, 446, Res. 9.

²⁰ Assur kaynaklarında geçen Alzi'nin konumu için bkz. Khaled Nashef, Die Orts-und Gewässernamen der mittelbabylonischen und mittelassyrischen Zeit, Wiesbaden, 1982, 27.

²¹ W. Andrae, Die Stelenreichen in Assur, Leipzig, 1913, 54.

²² Konu hakkında geniş bilgi için bkz. M. Taner Tarhan, "Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri = Lapturi Hakkında Yeni Görüşler" AnAr 8, 1980, 81, d.n. 42.

şekilde genişletmişti.²³ Buna karşın Urartular'ın, böyle erken bir dönemde Murat Çayı havzasında tam bir egemenlik kurması mümkün görünmemektedir.

Tunceli yöresinin de dahil olduğu Yukarı Fırat Bölgesi'nin Urartu topraklarına kesin olarak katılması, ülkesine parlak bir dönem yaşatan kral Menua (yakl. ol. M. Ö. 810-785) zamanında gerçekleşmiştir. Urartu kralının Malatya Krallığı'na giden rota üzerindeki bu bölgeyi denetim altına almak için iki ayrı sefer düzenlediği anlaşılmaktadır. Birinci sefere ilişkin Palu Yazıtı,²⁴ bölgedeki siyasal gelişmeleri detaylı aktarması bakımından önem taşımaktadır. Başkent Van'dan, Muş - Murat Çayı - Palu güzergahını kullanarak geldikleri anlaşılan Urartu ordusu, Palu Yazıtı'na bakılırsa Şebeteria (Palu)²⁵ kenti-ülkesi, Huzana (Hozat)²⁶ kenti ve Şupane (klasik dönem Sophene)²⁷ ülkesini fethederek, Urartu egemenliğini Fırat'ın batı yakasındaki Hate/i²⁸ ülkesi sınırlarına değin taşımıştır. Melitia (Malatya/Arslantepe)²⁹ kralını haraca bağlayan Menua, Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki egemenliğini sağlamlaştırmıştır. Lokalize edilememekle beraber bölge yakınlarında bulunan üç ayrı kentin zaptıyla birlikte Alzi ve Hate/i ülkelerinden söz eden Van/Surp Pogos Yazıtı³⁰ ile Alzi ülkesi fethini bildiren Muş'ta ele geçmiş iki ayrı yazıt,³¹ kral Menua'ya ilk olarak bölgeyi kazandırmış, aynı askeri seferin anlatımı olmalıdır. Urartu kralının ikinci seferi, Alzi ülkesindeki isyanın bastırılıp çevresinde yer alan birtakım ülke ve kentlerin alınmasıyla sonuçlandığını bildiren Patnos/Anzavurtepe Tapınağı Yazıtı'nın³² anlatımından öğrenilmektedir. Adı geçen yazıt, M.Ö. IX. yüzyılın son yıllarına tarihlendirilmiştir.³³ Bölgenin egemenliği tam olarak sağlandıktan sonra Urartu eyalet sistemi içerisine alındığını, Tunceli'nin doğusunda konumlanan Bağın Kalesi'ndeki kral Menua'ya ait yazıt³⁴ belgelemiştir. Söz konusu yazıtta Menua, adı verilmeyen bir yere eyalet valisi (^{LU} EN.NAM) olarak "Titia(ni)" adlı bir yöneticiyi atadığını bildirmektedir. Bununla birlikte Tunceli yakınlarındaki Burmageçit Kalesi'nde ele geçmiş kırık bir miğfer üzerinde

²³ D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I*, Chicago, 1926-1927, no. 584.

²⁴ UKN, no. 39; Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, İzmir, 1994, 38 v.d.

²⁵ Igor M. Diakonoff - S. M. Kashkai, *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden, 1981, 80; Michael C. Astour, "The Arena of Tiglath-pileser III's Campaign Against Sarduri II (743 B.C.)" (Ed. Carl Heinz, Paul Garelli, Edith Porada, Claudio Saporetti) *Assur II-3*, 1979, 2.

²⁶ Diakonoff, 1981, 42; Astour, 1979, 2.

²⁷ Altan Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir, 1984, I. Bölüm, d.n. 104.

²⁸ Urartu metinlerinde ^{KUR} Hate/i (Hate/i Ülkesi) olarak geçen yer adının, bir Geç-Hitit kent devleti olan Malatya Krallığı'nın topraklarına işaret ettiği ifade edilmektedir. Konu için bkz. Diakonoff - Kashkai, 1981, 40; I. M. Diakonoff - I. N. Medvedskaya "The Kingdom of Urartu", *BibO XLIV*, N° 3/4, 1987, 388.

²⁹ Diakonoff - Kashkai, 1981, 55-56.

³⁰ UKN, no. 28.

³¹ HChI, no. 27-28.

³² Kemal Balkan, "Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", *Anatolia* 5, 1960, 150 v.d.

³³ Balkan, 1960, 147.

³⁴ Hans Peter Schäfer, "Zur Stele Menuas aus Bağın (Balin)", *IstMitt* 23/24, 1973/74, 35.

“Menua’nın ambarından”³⁵ ifadesinin okunması, bölgedeki bu dönem Urartu varlığını bir kez daha kanıtlamıştır.

Stratejik bir güzergahta yer alan Burmageçit Kalesi’nin kurulması³⁶ ile Palu Kalesi’ndeki Urartu mimarlığına özgü bazı eklentiler, Menua dönemi içerisinde bölge de tespit edilebilen önemli imar faaliyetlerindendir.

Urartu kralı I. Arğişti (yakl. ol. M. Ö. 785/780-760) döneminin batı siyasetine ilişkin bilgi kaynakları sınırlıdır. Konuya ilişkin başlıca çivi yazılı belge, Van Kalesi’nin güneybatısında, kendi adıyla anılan kaya mezar odasının girişinin üstüne ve çevresine yazdırttığı “Horhor Kroniği” olarak bilinen anıtsal kaya yazıdır.³⁷ Urartu kralı hükümdarlığının 4. yılında Hate/i ülkesini fethetmiş ve olasılıkla Melitia kralı Hilaruada’yı bir antlaşma yoluyla kendisine bağlamıştır. Aynı yazıtta adı geçen Tuatehe’nin, M. Ö. VIII. yüzyıla ait hiyeroglif yazıtlarda anılan Tabal kralı Tuwatis ile eşitlenmesi gerektiğine ilişkin öneriler dikkate alınır, ³⁸ yapılan seferin Tabal ülkesine değin ulaştığını söylemek yanlış olmayacaktır. Batıya yönelik bu seferin bir diğer sonucu, Hate/i ve Şupa(ne) ülkelerinden 29.284 kişinin alınarak başka bir bölgeye toplu şekilde aktarımının yapılmasıdır.³⁹ Bunların arasından 6.600 savaşçı Arğişti I’in 5.hükümdarlık yılında inşa edilen ve günümüz Ermenistan sınırları içerisinde yer alan İr/Erepuni (Arin-Berd) kentine yerleştirilmiştir. Tunceli/Burmageçit Köyü’nde ortaya çıkarılmış kimi Urartu metal buluntularının üzerindeki işlenmiş bezemeler ölçüt alınarak, bunların Arğişti I veya halefi II. Sarduri zamanına tarihlendirilmesi önerilmiştir.⁴⁰

I. Arğişti’den sonra Urartu tahtına geçen II. Sarduri (yakl. ol. M. Ö. 760-730) batıya yayılma politikasını M. Ö. 743 yılına gelinceye kadar başarıyla yürütmüştür. Urartu kralı, bu zaman aralığında Fırat kavsi ve Kuzey Suriye üzerinde - kısa süreli de olsa - siyasi ve askeri üstünlüğünü başta Assur olmak üzere bölge devletlerine kabul ettirmiştir. Urartu kayıtları II. Sarduri döneminde batıya yapılan iki askeri seferden söz etmektedir. İlk sefer ile Urartu kralı, M.Ö. 753 ya da 752 yılında⁴¹ selefleri gibi Malatya Krallığı’nı hedef almıştı. Bu askeri sefer ile ilgili

³⁵ Oktay Belli, “Der beschriftete Bronzehelm des Königs Menua aus der Festung Burmageçit bei Tunceli”, *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors, Studies in Honor of N. Özgüç*, Ankara, 1993, 65.

³⁶ Oktay Belli, “Urartu Krallığı’nın Tarihsel Gelişimi”, *Savaş ve Estetik/War and Aesthetics*, İstanbul, 2004, 58-59; Karş. Belli, 1993, 66.

³⁷ UKN, no. 127 ; Marcella Frangipane, “Melid”, *RLA VIII*, 1997, Berlin, 37.

³⁸ J. D. Hawkins, “The Neo Hittite States in Syria and Anatolia”, *CAH III/1*, 1982, 405; Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul, 1996, 79, d.n. 150.

³⁹ Geniş bilgi için bkz. Altan Çilingiroğlu, “Urartu’da Toplu Nüfus Aktarımları” *AnAr* 9, 1983, 311-317.

⁴⁰ Recep Yıldırım, “Burmageçit Urartu Miğferleri” *FÜD (Sosyal Bilimler)* 2/2, 1988, 219-220; a.y., “Elazığ Müzesinde Bulunan Birkaç Urartu Kılıcı”, *FÜD (Sosyal Bilimler)* 3/2, 1989, 279 vd.; a.y., “Urartian Belt Fragments from Burmageçit, Now on Display in Elazığ Museum”, *AIA II*, 1991, 131 v.d.

⁴¹ Sarduri II dönemi seferlerinin kronolojisi için bkz. Mirjo Salvini, *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Darmstadt, 1995, 76 v.d.

bilgiler, ayrıntılı olarak Fırat kıyısındaki İzoli (Kömürhan) kaya yazıtından⁴² ve daha az olarak Van/Surp Pogos⁴³ ve Bingöl⁴⁴ yazıtlarından sağlanmaktadır. Oldukça kötü korunagelmış Bingöl Yazıtı, daha önceki bir zamanda kaybedilmiş, Bingöl yöresine lokalize edilen “Aluşe” ülkesi⁴⁵ ve civarındaki yerlerin tekrar geri alınmasını konu edinmektedir. Sefer hakkında geniş bilgi içeren İzoli yazıtında özet olarak Fırat Nehri’nin kendisinden önce hiçbir Urartu kralı tarafından geçilmediğini, 14 kale ve 70 kenti fethettiğini, Melitia kralı Hilaruada’nın kendisinden af dilemesi üzerine kenti yağmalamaktan vazgeçtiğini ve Hazani, Yaurahi, Tumeişki, Wasini, Maninui, Aruşi, Qulbitarrini, Taşe, Quera’nın Taşesi, Meluiani adlarındaki 9 kaleyi Urartu toprağına kattığını belirtmektedir.⁴⁶ Yazıtta adları geçen 9 kalenin çoğunu araştırmacıların bir kısmı Fırat’ın batısına yerleştirirken,⁴⁷ İtalyan dilbilimci M. Salvini kalelerin nehrin doğusunda yer alabileceğini savunmuştur.⁴⁸ Nitekim, gerek Hazani (Palu Yazıtı’nda geçen şekliyle Huzana)’nin Hozat ile, Tumeişki’nin Habibuşağı (klasik dönem Tomisa) ile eşitlenmesinde ortak bir görüşün olması,⁴⁹ gerekse de son zamanlarda kaya mezarları, basamaklı tünelleri, bir kutsal alanı ve Urartu seramiği veren arkeolojik malzemesiyle Tunceli/Pertek yakınlarındaki Vasgirt’in Wasini ile eşitlenmesi yönündeki öneri,⁵⁰ adı geçen kalelerin Fırat’ın doğu yakasında bulunduğu görüşünü desteklemektedir. Aynı zamanda Bingöl ve İzoli yazıtları bir zamanlar Yukarı Fırat Bölgesi’nin Urartu egemenliğinden çıktığının da delili olarak kabul edilmelidir.

Yakın bir zaman önce açığa çıkarılan Bahçecik Yazıtı,⁵¹ bölgedeki Urartu idari düzenlemesine ilişkin bazı bilinmeyenleri aydınlığa kavuşturmuştur. Yazıt Argişti oğlu Sarduri’nin “Sardurihinili”⁵² adında bir kale (E. GAL) ve tapınak (susi) inşa ettirdiğine anlatmakla beraber, batıda Melitia, Qumaha kentleri ile güneyde krali kenti Nihiria olan Arme ülkesine değin sınırları çizilen bir Urartu eyaletinin oluşturulmasından söz etmektedir. Eyalet vali olarak ise Zaia(ni) adında bir yöneticinin atandığını bildirmesi, yazıtın metnine ayrıca bir tarihsel içerik

⁴² Maurits van Loon, “The Euphrates Mentioned by Sarduri II of Urartu”, *Anatolian Studies Presented to Hans Güstav Güterbock on the Occasion of his 65th Birthday* (Ed. K. Bittel, H. J. Houwink), İstanbul, 1974, 187-194.

⁴³ UKN, no. 156.

⁴⁴ HChI, no. 107.

⁴⁵ Diakonoff - Kashkai, 1981, 7.

⁴⁶ Yazıtın kısa bir değerlendirmesi için bkz. Frangipane, 1997, 37.

⁴⁷ R. D. Barnett, “Urartu”, *CAH III/2*, 1982, 348; Diakonoff- Kashkai, 1981, 13, 36, 54, 56, 68; Önder Bilgi, “Fırat Nehri Kenarında Bir Urartu Yerleşmesi”, 1986, IX.TTK I, 317.

⁴⁸ Mirjo Salvini, “Le testimonianze storiche Urartee sulle regioni del Medio Eufrate MEΛITHNH, KOMMAΓHNH, ΣΟΦHNH, TOMIΣA” la Parola del Passato CXLII-CXIV, 1972, 100.

⁴⁹ Salvini, 1972, s.107 v.d.; Astour, 1979, 3; Cengiz Işık, “Habibuşağı Nekropolü”, *Belleten LI* - 200, 1987, d.n. 9.

⁵⁰ Ertuğrul Danık, “Yukarı Fırat Bölgesi 2000 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması”, 19. AST I, Ankara, 2002, 82-84; ayrıca mimari kalıntılar için bkz. a.y. “Vasgirt Kaya Mezarları Hakkında İlk Gözlemler” *İdol 9*, 2001, 12 v.d.

⁵¹ Margaret R. Payne - Veli Sevin, “A New Urartian Inscription From Elazığ/Bahçecik, Eastern Turkey” *SMEA 43-1*, 2001, 113 v.d.

⁵² Palu Kalesi’nin Sarduri II’nin yeni idari reformlarından sonra “Sardurihinili” adını almış olabileceği önerilmiştir. Konu için bkz. Veli Sevin, “Elazığ/Bahçecik Yazıtı ve Urartu Eyalet Sistemi Üzerine Düşünceler”, *FÜD IX-2*, 2005, 383.

kazandırmıştır. Bahçecik Yazıtı, Surp Pogos ve İzoli yazıtları gibi kuşatma sonrası ya da kuşatma tehdidiyle Melitia'yı Hilaruada'nın, kral Sarduri'ye teslim etmeye mecbur bırakılırken tanımlanmış olmalıdır.⁵³ Bir diğer tarihsel belge olan Van Yazıtı⁵⁴ ise II. Sarduri'nin, Assur kralı Adad-nirari'nin oğlu Aşşur-nirari (M. Ö. 754-745)'yi yendiğini ve Arme ülkesi ile krali başkenti Nihiria'yı zaptettiğini ifade etmesi açısından kayda değerdir.

II. Sarduri'nin batıya dönük ikinci seferini, kendi adıyla anılan kroniğinden öğrenilmektedir. Melitia Krallığı üzerindeki egemenliğini pekiştirdikten sonra Urartu kralı, bu ikinci sefer ile Adıyaman bölgesinde hüküm süren Qumaha (Assur Kum[m]uh[i]) Krallığı'nı hedef seçmiştir. Yapılan sefer sonucunda Qumaha kralı Kuşaşpili muhtelif miktarda altın, gümüş, giyim eşyası, tunç kalkan ve bakır kazandan oluşan haracı II. Sarduri 'ye vermek zorunda kalmış ve antlaşma yoluyla Urartu Krallığı'na bağlanmıştır.⁵⁵ Öyle anlaşıyor ki sözü edilen siyasal gelişmeler, Aşağı Fırat Havzası egemenliği için Assur'un Urartu'ya üstünlüğünü kabul ettirdiği M.Ö. 743 yılına tarihlenen savaştan önce gerçekleşmiştir.

M. Ö. 745 yılında başkent Kalah'ta çıkan bir isyan sonucunda Assur tahtını ele geçiren III. Tukulti-apil-Eşarra (M. Ö. 745-727), Assur ülkesinin uzun bir süre yaşadığı siyasal ve ekonomik bunalımı sona erdirmeyi başarmıştır. İdari bakımdan önemli reformları hayata geçiren Assur kralı, sonrasında M. Ö. 743 yılında, içerisinde pek çok Geç-Hitit kent devleti krallıklarının bulunduğu Urartu önderliğindeki koalisyona karşı harekete geçmiştir. Savaşın yapıldığı Halpi (Urartu Halpa)'de Urartu'nun öncülüğünü üstlendiği koalisyon güçleri ağır bir yenilgi almışlardır.⁵⁶ Urartu devletinin batı ve güneybatı yayılımına büyük darbe vuran bu mağlubiyetin ardından II. Sarduri önderliğindeki Urartu ordusu "ülkesinin sınırı olan Fırat'a"⁵⁷ kadar çekilmek zorunda kalmıştır.

Yukarı Fırat çevresinde sağlanmış olan Urartu egemenliğine asıl büyük darbe, M. Ö. 735 yılında Assur kralı III. Tukulti-apil-Eşarra'nın düzenlediği seferdir.⁵⁸ Söz konusu seferde Enzi (Elazığ)'yi ve Şuppa (Urartu Şupa)'yı fetheden Assur kralı başkent Tuşpa'ya değin ilerlemiştir. Bölgedeki bir çok Urartu yerleşimini tahrip eden seferin en önemli sonucu, Yukarı Fırat Bölgesi üzerindeki egemenliğin kısa süreli olarak Assur eline geçmesidir. Ancak bölgedeki Assur egemenliğinin tam olarak ne kadar bir süreyi kapsadığını saptayabilmek eldeki yazılı kaynakların yetersizliğinden dolayı mümkün değildir.

Yüzeylerindeki yiv bezemeli çanak çömlek parçalarından yola çıkılarak Urartu izleri taşıyan, Malatya/Değirmentepe, Elazığ/Tepecik, Elazığ/Hinsor, Karakoçan/Bahçecik, Bingöl/Kaleönü, Bingöl/Zulümtepe ile Solhan yakınlarındaki Cankurtarantepe'nin M. Ö. VIII. yüzyıl içerisinde iskan edildikleri kabul edilmiştir.⁵⁹

⁵³ Payne - Sevin, 2001, 117.

⁵⁴ UKN, no.156 (stelin sağ yanı).

⁵⁵ UKN, no. 155 E.

⁵⁶ Seferin sonucuna ilişkin bkz. Astour, 1979, 79 v.d.

⁵⁷ Köroğlu, 1996, 84.

⁵⁸ ARAB, no. 813.

⁵⁹ Veli Sevin, "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması, 1987" VI. AST, Ankara, 1989a, 454.

Aynı seramik buluntularının yoğun olarak tespit edildiği söz konusu dönemde Urartular'ın ana kayalar üzerine farklı bir mimari anlayış ile Malatya'daki Köşkerbaba,⁶⁰ Habibuşağı⁶¹ ve Elazığ'daki Harput,⁶² Haroğlu,⁶³ Kaleköy⁶⁴ Maltepe,⁶⁵ Kızıluşağı,⁶⁶ Barsikkale,⁶⁷ Kale III⁶⁸ ile Bingöl/Samantepe⁶⁹ kalelerini kurdukları anlaşılmaktadır. Geç-Hitit Malatya Krallığı'nın başkenti olan Arslantepe'de yapılan kazılarda, kısmen açığa çıkarılmış III. tabaka yerleşiminin tahribi, II. Sarduri öncülüğündeki Urartu saldırılarına bağlanmıştır.⁷⁰ Bunun yanısıra Bingöl Dağları üzerinde izlenebilen ve doğudan batıya Solhan/Cankurtarantepe, Bingöl/Zulümtepe, Bingöl/Kaleönü ile Karakoçan/Bahçecik konaklama istasyonlarının yakınından geçen, Urartular'a ait karmaşık bir karayolu sistemi saptanmıştır. M. Ö. VII. yüzyıla değin kullanılmış olan bu karayolu sisteminin M. Ö. VIII. yüzyıl içerisinde tesis edildiği kabul edilmiştir.⁷¹

II. Sarduri 'den sonra tahta geçen I. Rusa (yakl. ol. M. Ö. 730-713) ve II. Arğişti (yakl. ol. M. Ö. 713-695/685) dönemlerinde Urartu kayıtları bölgeden söz etmezler. Buna karşılık Assur kralı II. Şarru-kin (M. Ö. 721-705) dönemine ait bir mektupta, Alzi ülkesinde "Siplia" adlı bir eyalet yöneticisinin olduğu bildirilmektedir.⁷² Söz konusu bu mektup, Malatya dışında bölgedeki Assur denetiminin uzun süre devam etmediğine delildir.

Yukarı Fırat Bölgesi'nde kazı yoluyla açığa çıkarılan, tanınmış en önemli Urartu merkezlerinden biri olan Erzincan/Altuntepe'nin hangi dönemde kurulmuş olabileceğine dair düşünceler öneri düzeyinde kalmıştır. Genellikle bilim adamları tarafından paylaşılan ortak düşünce Altuntepe'nin M.Ö. VIII. yüzyılın son yıllarında kurulmuş olduğuna yöneliktir.⁷³ Altuntepe'nin M. Ö. VIII. yüzyılın son çeyreğine tarihlenmesi konusunda en önemli rolü, 2 no'lu mekanda bulunan⁷⁴ tunç kap üzerindeki hieroglif yazı oynamaktadır. Tunç kap üzerinde yer alan hiyeroglif yazıt R. D. Barnett⁷⁵ ve F. Steinherr⁷⁶ adındaki bilim adamları tarafından "a-wa-ri-ku"

⁶⁰ Bilgi, 1986, 317-318; a. y. "Iron Age Pottery from Köşkerbaba Höyük", AIA II, 1991, 11-28.

⁶¹ Veli Sevin, "Malatya - Elazığ - Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1985", IV. AST, Ankara, 1987a, 286 ;Veli Sevin, The Southwestward Expansion of Urartu: New Observations", AIA II, 1991, 97.

⁶² Sevin, 1989a, 461.

⁶³ Sevin, 1991, 97.

⁶⁴ A.g.e. 97; Veli Sevin, "Urartular'a ait Dünyanın En Eski Karayolu", AnAr XI, 1989b, 49; Köroğlu, 1996, 81.

⁶⁵ Sevin, 1987a, 279 v.d.; Sevin, 1989b, 49.

⁶⁶ Veli Sevin, "Elazığ - Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1986", V. AST II, Ankara, 1988a, 3.

⁶⁷ Sevin, 1988a, 2 v.d.

⁶⁸ Sevin, 1987a, 281.

⁶⁹ Sevin, 1989a, 458 v.d.

⁷⁰ Paolo Emilio Pecorella, "Neo-Hittite Levels of Malatya", The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology (Ed. Ekrem Akurgal) I, Ankara-İzmir, 1973, 139.

⁷¹ Sevin, 1989b, 53; Sevin, 1991, 98 v.d.

⁷² L. Waterman, Royal Correspondence of the Assyrian Empire I, Ann Arbor, 1930, 309 (Letter 444).

⁷³ Tahsin Özgüç, Altuntepe II. Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler, Ankara, 1969, 26; M. N. van Loon, Urartian Art, İstanbul, 1966, 104; Charles A. Burney - David Marshall Lang, The Peoples of the Hills, London, 1971, 158; Karş. Alpaslan Ceylan, "The Erzincan, Erzurum and Kars region in the Iron Age", AIA 5, 2005, 23.

⁷⁴ Özgüç, 1969, 65.

⁷⁵ R. D. Barnett, "The Finds of Urartian Bronzes at Altuntepe, near Erzincan", AnatSt 3, 1953, 124-128.

olarak okunmuş ve kabın Kue kralı Urikki (yakl. ol. M. Ö. 738-710) tarafından Urartu'ya yollanan krali bir armağan olduğu savunulmuştur. Buna karşılık J. K. Klein bu tunç kap üzerindeki yazıtı “kalenin valisine aittir : ölçek 2 terusi” olarak çok daha farklı biçimde okumuştur.⁷⁷

Urartu Krallığı'na son bir parlak dönem yaşatan II. Rusa (yakl. ol. 695/685-645), üç adet yazıt ile batıya yönelik politikalarını açığa vurmaktadır. Bunlardan biri, olasılıkla Van Gölü'nün kuzeybatısındaki Adilcevaz'ın 4 km. batısındaki Kefkalesi'ne ait bir taş bloğunda bulunmuştur.⁷⁸ Adilcevaz Yazıtı olarak bilinen bu yazıtta Muški(ni),⁷⁹ Hate/i, Halitu⁸⁰ ülkelerindeki halkın deportasyon yoluyla kale ve etrafındaki yerleşimlerin inşasında görevlendirildiği ifade edilmiştir. Öteki bir kayıt, Adilcevaz/Kefkalesi'ne ait olduğu düşünülen ve oldukça kötü korunmuş olan taş bloğu üzerindeki yazıttır.⁸¹ Yazıt, “Tap/blani (Tabal)” ülkesinden söz etmesi nedeniyle önemlidir. Konu ile ilişkili bir diğer farklı kayıta son zamanlarda gün ışığına çıkarılan Ayanis Kalesi Tapınak Yazıtı'dır. Söz konusu yazıtın bir pasajında Urartu kralı Hate/i, Muški, Tab/plani ve diğer bir dizi ülkeden insanlar, ustalar ile büyükbaş hayvanlar getirdiğini ve deportasyona uğrayan bu ustalar ve insanlar ile Ayanis Kalesi'ni inşa ettirdiğini belirtmektedir.⁸² II. Rusa tarafından Anadolu içlerine yönelik gerçekleştirilen seferlerin anlatıldığı Adilcevaz, Adilcevaz/ Kefkalesi ve son olarak Ayanis yazıtlarında Kaleköy Kalesi'nin içinde bulunduğu bölgenin sefer kapsamı içinde olmadığını vurgulamakta fayda vardır. Urartu kralının sefer ya da seferlerinin hedefinde daha batıdaki Fırat kavsi ve Orta Anadolu bölgeleri bir başka deyişle Geç-Hitit kent devletleri ve Frigya toprakları yer almaktaydı.⁸³ Adı geçen yazıtların içeriğine bütünlüklü olarak bakıldığında Adilcevaz Yazıtı ile Ayanis Tapınak Yazıtı birbirlerini tamamlamakta ve tarihlemekte yardımcı olabilmektedir.⁸⁴ Kefkalesi Yazıtı'nın öteki her iki yazıttan daha önce yazdırıldığı anlaşılmıştır.⁸⁵

⁷⁶ Franz Steinherr, “Die Urartäischen Bronzen von Altuntepe”, *Anatolia* 3, 1958, 97-102.

⁷⁷ Jeffrey K. Klein, “Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altuntepe”, *AnatSt* 24, 1974, 77 v.d.; Son zamanlarda küpler üzerindeki çivi yazısı ve hiyeroglif ölçü değerlerine ilişkin yapılan araştırmalar, konuya yönelik J. K. Klein'in görüşünü gözden düşürmüştür. Bkz. Haluk Sağlamtimur, “The volumes of some Urartian pithoi”, *AIA* 5, London, 2005, 139 v.d.

⁷⁸ HChl 128; UKN, I 278; Mirjo Salvini, “Reconstruction of the Susi Temple at Adilcevaz on Lake Van”, *A View from the Highlands, Archaeological Studies in Honour of Charles Burney* (Ed. Antonio Sagona), Peeters, 2004, 259-260 v.d.

⁷⁹ Urartu kaynaklarında Muški ülkesi olarak tanımlanan yer, Fırat kavsinin bir bölümünü de içine aldığı düşünülen bir bölge olarak öngörülmektedir. Konu için bkz. Diakonoff - Kashkai, 1981, 59; Veli Sevin, “Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu”, *Höyük* 1, 1988b, 54 vd; Köroğlu, 1996, 88.

⁸⁰ Urartu kaynaklarında Halitu olarak belirtilen yer, I. M. Diakonoff - S. M. Kashkai tarafından klasik kaynaklardaki kavim ve yer adlarıyla karşılaştırılmıştır. Tüm bu karşılaştırmalar İç Doğu Karadeniz'i işaret etmektedir. Bkz. Diakonoff - Kashkai, 1981, 39.

⁸¹ P. Hulin, “New Urartian Inscriptions from Adilcevaz” *AnatSt* 9, 1959, 195.

⁸² Mirjo Salvini, “Monumental Stone Inscriptions”, *Ayanis I, Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989 - 1998* (Ed. Altan Çilingiroğlu - Mirjo Salvini), Roma, 2001, 261.

⁸³ Altan Çilingiroğlu - Mirjo Salvini, “The Historical Background of Ayanis”, *Ayanis I, Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998* (Ed. Altan Çilingiroğlu - Mirjo Salvini), Roma, 2001, 19 v.d.

⁸⁴ Çilingiroğlu - Salvini, *a.g.e.*, 18-19.

⁸⁵ Çilingiroğlu - Salvini, *a.g.e.*, 20.

Tunceli yakınlarında konumlanan Anbar ve Rabat gibi küçük boyutlu Urartu kalelerinin - II. Argişti ya da II. Rusa zamanında - Urartu Krallığı'nın madensel ekonomik çıkarlarını korumak için inşa edildikleri önerilmiştir.⁸⁶ Aynı dönemde kendi yazıtından anlaşıldığına göre Mazgirt/Kaleköy Kalesi, önemli bayındırlık faaliyetlerine sahne olmuştur.

Yukarı Fırat Bölgesi üzerindeki Urartu egemenliğinin nasıl ve ne zaman sona erdiği konusunda tatmin edici bilgiler sunabilmek şimdilik olanak dışıdır. Ancak Urartu kralı II. Rusa'nın hükümdarlığının son zamanlarını sürdürdüğü M.Ö. 650'li yıllarda önemli Urartu merkezlerinin yıkılıp, terk edilmesiyle sonuçlanan karışıklıkların⁸⁷ bölgeyi de etkileyerek denetim dışı bırakması olasılık dahilindedir. Buna karşın Bingöl-Karlıova yakınlarındaki Suçatı (Gerran) köyünde yer alan bir Urartu nekropolünde ele geçen bronz kemer parçalarının üzerindeki aslan motiflerinin biçeminden dolayı, M.Ö. VII. yüzyılın ikinci yarısına - III. Rusa dönemine - tarihlendirilmek istenmiştir.⁸⁸ Son olarak M.Ö. 608-607 yıllarına tarihlenen Yeni Babil kronikleri İskitler'in Yukarı Dicle vadisindeki topraklarının ele geçirildiğini bildirmektedir.⁸⁹ Bu da bölgenin söz konusu tarihlerden çok önce Urartu denetiminden koptuğunun kanıtı olarak değerlendirilebilir. Urartu ve Assur belgelerinden anlaşıldığına göre, Urartu Devleti'nin Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki egemenliği, II. Sarduri Dönemi'nin başı ile son yıllarını takip eden kısa süreli kesinti dışında, yaklaşık 125 yıl kadar sürmüş görünmektedir.⁹⁰

⁸⁶ Belli, 1993, 66 ; Ayrıca O. Belli, Mazgirt ve Kaleköy kalelerinin kuruluş tarihini Rusa II dönemine dayandırmaktadır. Bkz. a.g.m., 66.

⁸⁷ Konu için bkz. Paul Zimanký, "The Cities of Rusa II and the end of Urartu", AIA 5 (Ed. A. Çilingiroğlu - G. Darbyshire), London, 2005, 235-240.

⁸⁸ Mehmet Karaosmanoğlu, "Suçatı Urartu Kemer", Belleten LV-214, 1991, 601-603; Buna karşın Yukarı Fırat Bölgesi'nde, II. Rusa sonrasındaki krallara ait olabilecek yeterli düzeyde yazılı ya da arkeolojik kanıt bulunabilmiş değildir.

⁸⁹ Burney, 1971, 172.

⁹⁰ Konu üzerine yapılan saptamalar için bkz. Sevin, 1987a, 283; Sevin, 1991, 97.

URARTU BATI EYALETİ VALİLERİNİN URARTU VE ASSUR KRALLARI
İLE SENKRONİK KRONOLOJİSİ

<u>Urartu Batı Eyaleti Valileri Urartu Senkronizmi Assur Senkronizmi</u>		
–	İşpuini (M. Ö. 825-810)	V. Şamşi - Adad (M. Ö. 823-811)
Titia (M. Ö. 805-?)	Menua (M. Ö. 810-785/780)	III. Adad - nirari (M. Ö. 810-783)
Titia ?	I. Argiştı (M. Ö. 785/780-760)	III. Salmanassar (M. Ö. 782-773)
Zaia(ni) (M. Ö. 760 ?-?)	II. Sarduri (M. Ö. 760-730)	III. Assur-dan (M. Ö. 772-755) V. Assur - nirari (M. Ö. 754-746) III. Tiglatpilesar (M. Ö. 744-727)
Siplia (M. Ö. 720/715-?)	I. Rusa (M. Ö. 730-713)	II. Sargon (M. Ö. 721-705)
Siplia ?	II. Argiştı (M. Ö. 713-695/685)	Sanherib (M. Ö. 704-681)
–	II. Rusa (M. Ö. 695/685-645)	Asarhaddon (M. Ö. 680-669) Assurbanipal (M. Ö. 668-627)

1. 7. KALEKÖY KALESİ'NİN TARİHSEL ARKA PLANI

Yukarı Fırat Bölgesi'nde Urartu inşa faaliyetleri kral Menua döneminden M. Ö. VII. yüzyılın ortalarında hükümdarlığı sona eren II. Rusa dönemine değin devam etmiştir. Urartu Krallığı'nın bölgeye yayılım tarihinin gelişimi ile paralellik gösteren inşa faaliyetleri, yerleşim tipleri olarak farklılıklar içermektedir. Sınır karakolları, konaklama istasyonları gibi küçük çaplı yerleşim merkezleri kurulmuş olmakla beraber Altuntepe gibi büyük çaplı ve yönetsel önemi bulunan yerleşim merkezleri de inşa edilmiştir. Bugün için bölgeyi adeta bir yerleşimler ağı haline getiren Urartu Krallığı'nın bölgeye verdiği söz konusu önemin nedenleri tam olarak bilinmemektedir. Buna karşın bölgedeki zengin maden yataklarının varlığı⁹¹ ve belki de bir Urartu soylu-yönetici sınıfının burada ikamet etmiş olması, bölgenin önem nedenlerine ilişkin çıkarımlar yapabilmeyi olanaklı kılmaktadır.

M. Ö. 735 yılında Assur kralı Tukulti-apil-Eşarra'nın Urartu üzerine seferi, Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki o zamana değin kurulmuş pek çok Urartu yerleşiminin tahrip olmasıyla sonuçlanmıştır. Bu nedenle M. Ö. VII. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde eski Urartu merkezleri önemini kaybetmiş,⁹² yerine Urartu Devleti'ne son bir parlak devir yaşatan II. Rusa'nın inşa ettirdiği yeni yerleşimler ikâme edilmiştir. Bu yeni yerleşim merkezleri kapsamında Tunceli çevresindeki Mazgirt, Rabat, Anbar ve Sinan kaleleri kurulmuştur.⁹³

M. Ö. VII. yüzyıla tarihlenen yazıt ile kaledaki başta kült yapıları olmak üzere öteki önemli yapıların birbirleriyle eşzamanlı olarak mı yapıldığı ya da o yapıların dönem açısından hangi zaman aralığında inşa edildikleri şeklindeki sorulara tatmin edecek yanıtlar verebilmek mümkün değildir. Bununla birlikte tarihlendirme konusunda başlıca yardımcı arkeolojik unsur olan yüzey üzerindeki çanak çömlek malzemesi, yerleşimin iskan tarihinin başlangıcı olarak M. Ö. VIII. yüzyılı işaret etse de konu hakkında tam ve kesin bilgiler vermekten uzaktır. II. Rusa'nın hükümdarlığı boyunca büyük bir inşaat programını hayata geçirdiği ve geçici kralı konut fikrine uygun olarak Karmir-Blur, Bastam, Kefkalesi, Toprakkale ile Ayanis gibi büyük merkezleri kurdurduğu bilinmektedir.⁹⁴ Eklenen imar yapılarıyla II. Rusa zamanında yenilenmiş Kaleköy Kalesi'ni, aynı dönem içerisinde yapılmış büyük inşaat programlarıyla birlikte ele almak mümkündür. Toprakkale ve Kefkalesi tipindeki kültüsel yönü ağırlıklı merkezlerin inşa edildiği bir zaman diliminde kale yazıtının ve bazı kült yapılarının yaptırıldığını önermek mantıklı görünmektedir. Yukarıda sözü edilen arkeolojik ve filolojik veriler göz önünde tutulursa kalenin, M. Ö. VII. yüzyılda Urartu kralı II. Rusa tarafından yaptırılan çeşitli bayındırlık ve yeni imar faaliyetlerine sahne olduğu anlaşılmaktadır.

Kaleköy Kalesi'nde tespit edilen tüm bu arkeolojik ve filolojik veriler, bütünlüklü bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde Kaleköy Kalesi'nin Urartu

⁹¹ Belli, 1993, 62, 66.

⁹² Köroğlu, 1996, 85.

⁹³ Belli, 1993, 62, 66; Sinan ve Anbar kaleleri daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ertuğrul Danık, "Yukarı Fırat Bölgesi Arkeolojik Yüzey Araştırması 2002 Yılı Sonuç Raporu", 21. AST, Ankara, 2004, 140-143, s.150, Çiz. 3-4; s. 152-153, Res. 2-4

⁹⁴ Çilingiroğlu - Salvini, 2001, 23.

Çağı'nda en az iki yapım dönemine sahip olabileceği uzak bir olasılık olarak görülmemelidir.⁹⁵ Ayrıca M. Ö. VII. yüzyıl öncesi Yukarı Fırat Bölgesi'nde, çeşitli imar faaliyetlerinin gerçekleştirildiği Urartu kralları Menua ve II. Sarduri tarafından yazdırılmış yazıtlarda anlatıldığı da unutulmamalıdır.⁹⁶

Kalenin en göz alıcı anıtsal yapısı olan iki odalı kaya mezarının girişine kazınmış "Argiştı oğlu Rusa" adının okunduğu yazıt, söz konusu yerleşime ait tek yazılı belgedir.⁹⁷ Söz konusu kaya yazıtı, Urartu'da sıkça karşılaşılan ne bir kale inşa yazıtı, ne de bir fetih yazıtı özelliğini taşımaktadır. Genel hatlarıyla içeriğini değerlendirmek gerekirse, çivi yazılı metin, gerçekleştirilen bayındırlık faaliyetlerinin kültürel bir propagandasını konu edinmektedir.⁹⁸ Bununla beraber metnin "kurban beyi" gibi kült işlerinde görev aldığı düşünülen bir meslek grubundan söz etmesi metne konumuz açısından önem atfetmiştir.⁹⁹ Kültürel işlerle ilgili bu meslek grubu (ve belki de metinde açıklanamayan diğer meslek ya da insan gruplarıyla beraber) kalede ağırlık kazanan kültürel yapılar ile ilişkili görünmekte ve onları daha da anlamlı kılmaktadır. Diğer bir taraftan kalede ikamet edenlerin kimliğini de açığa vurmaktadır. Metinde tanrı Haldi dışında güneş tanrısının belirtilmesi dikkat çekicidir.¹⁰⁰

Yüzey buluntuları arasında karşılaşılan çok sayıdaki demir madeni cürufu, Kaleköy Kalesi'nde demir metalurjisiyle uğraşıldığını göstermektedir (Res. 4). Kale üzerinde öncesinde gerçekleştirilmiş araştırmalar sonucunda büyük ölçüde demir eriyiği saptanmıştır. Söz konusu bol miktardaki demir eriyiğinden yola çıkılarak Kaleköy Kalesi'nin döneminin demir üretim merkezi olduğu ifade edilmiştir.¹⁰¹ Yapılan araştırmalar Doğu Anadolu Bölgesi'nin en zengin demir yataklarının Yukarı Fırat Bölgesi'nde olduğunu belirlemiştir.¹⁰² Öte yandan bölgenin sadece demir madeni potansiyeli açısından değil bakır, kurşun, gümüş ve altın yataklarının da önemli bir rezervi oluşturduğu saptanmıştır.¹⁰³

Urartu öncülüğündeki koalisyon güçleri ile Assur arasında M. Ö. 743 yılında yapılan savaşın Assur lehine sonuçlanması, Urartular'ın Aşağı Fırat Bölgesi'nin zengin maden yatakları üzerindeki etkinliğini sona erdirmiştir. Aşağı Fırat Bölgesi'nde Urartu nüfuzunun sona ermesinden sonra, Yukarı Fırat Bölgesi ve Transkafkasya'daki maden yatakları Urartu için daha büyük bir değer kazanmıştır. M. Ö. VII. yüzyılda Kaleköy ve Palu gibi önemli Urartu merkezlerini güvenlik altına almanın yanı sıra maden yataklarına ulaşmayı sağlayan stratejik yolları korumak amacıyla bölgede Mazgirt, Anbar ve Rabat gibi bir dizi kale inşa edilmiştir.¹⁰⁴

⁹⁵ Kalenin M. Ö. VII. yüzyıl içerisinde farklı yapım evreleri olabileceği ileri sürülmüştür. Bkz. Schäfer, 1977, 254, d.n. 22

⁹⁶ Balkan, 1960, 150; Belli, 1993, 65; Payne - Sevin, 2001, 113 v.d.

⁹⁷ HChI no.127; UKN no.279; Schäfer, 1977, 249.

⁹⁸ Schäfer, 1977, 255-256.

⁹⁹ A.g.e. 255.

¹⁰⁰ Bkz. Yazıt bölümüne, 28.

¹⁰¹ Belli, 1993, 62; 62, d.n. 1.

¹⁰² Oktay Belli, "Demir Çağ'da Doğu Anadolu Bölgesinde Demir Metalurjisi", ADÇ I, 1987, 92.

¹⁰³ A.g.e. 92.

¹⁰⁴ Belli, 1993, 66.

Ayrıca “Dojik/Tujik Baba Dağı’nda”¹⁰⁵ demir ve bakır yataklarına yönelik madencilik faaliyetlerine ait izler, bölgenin Urartu maden ekonomisi için önemini göstermektedir.

Son zamanlarda Kaleköy Kalesi’nin hemen güneydoğusunda konumlanmış, Aşağı Oyunca (Sindal) köyü yakınlarında yer alan içi oyulmak suretiyle bir mekan haline getirilmiş bağımsız bir kaya bloğu, Urartu kaya mezarı olarak değerlendirilmişse de¹⁰⁶ yapılan son araştırmalar söz konusu yerin geç dönem bir kaya şapeli olduğunu ortaya koymuştur.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Oktay Belli, “Eskiçağ Dünyasının En Büyük Madenci Krallığı: Urartular” Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2000, 373, Res. 4.

¹⁰⁶ Işık, 1995, 114, Lev.18; s.187, Res.167; a.y. “Das Felsgrab von Köseoğlu und Totentempel Urartus”, AMIran 28, 1995-96, 213 v.d., Lev. 9.1 - 11.2.

¹⁰⁷ Çevik, 1997, 419; 449, Res.13; a.y., 2000, 24, d.n.172, s. 27-28; Danık, 2004, 144; s. 151, Çiz. 5; s. 153, Res. 6.

2. KALEKÖY KALESİ'NDEKİ MİMARİ MEKANLAR

Kaleköy Kalesi'nde Urartu kaya mimarlığına özgü pek çok yapı yer almaktadır. Yerleşime ait yapıların tamamına yakını en üstte ana bir podyum üzerinde inşa edilmiş sitadelin içerisinde konumlanmıştır. Sitadel içerisinde iki odalı kaya mezarı ve onunla bağlantılı sarnıçlı kapı, tek odalı kaya mezarı, basamaklı tünel, açık hava tapınağı, açık hava tapınım alanı ile sur amaçlı olması gereken teraslı temel yatakları bulunmaktadır. Sitadelin haricinde ise “sitadel dışındaki büyük yapı” ile “kanallı yapı” adları verilen mimari mekanlar yer almaktadır.

2. 1. SİTADEL

Sitadel, kalenin en üst bölümünde kalker kayalıklardan oluşan bir kaya platformu üzerinde yükselmektedir (Res. 5). Yüksek bir podyum görünümündeki sitadele ait mevcut yapılar, sitadelin güney ve batı cephesinde yoğunlaşmıştır. Güney cephede iki odalı ve tek odalı kaya mezarları yer alırken, batı cephesinde ise açık hava tapınağı, “kanallı yapı” ile muhtemel fonksiyonu sitadeli korumak olan iç kale sur temel terasları konumlanmıştır. Sitadelin iç tarafında yer alan farklı bir kaya platformu niteliğindeki “açık hava tapınım alanı” adı verilen yer, kalenin en yüksek noktasını oluşturmaktadır.

Kale içerisinde “Sitadel dışında yer alan büyük yapı” adı verilen yapı dışındaki tüm yapılar sitadel tarafında konumlanmıştır (Kroki 1). Kaya mezarları, sarnıçlar, kültürel alanlar gibi öteki Urartu yerleşimlerinden bilinen temel işlevsel özellikteki yapılar, kuzeybatı-güneydoğu istikametinde uzanan kale sitadelinin önemli mimari unsurlarını oluşturmaktadır. Sitadelde günümüze kadar ayakta kalmayı başaran bu yapılar anıtsal bir nitelik taşımaktadır.

2. 1. 1. KAYA MEZARLARI

Kaleköy Kalesi'nde iki ayrı kaya mezarı tespit edilmiştir. Kayalık bir podyum üzerine yükselen kale sitadelinin güney cephesinde yer alan kaya mezarları, gerek plan ve oda sayısı, gerekse de mimari döşemleri bakımından farklılık göstermektedir. Buna karşın mezar kapılarının kemerli oluşu ortak yanlarını yansıtmaktadır. Her iki kaya mezarına ait duvarların, pürüzsüz bir yüzeye sahip olması ortak bir yapıım tekniğini göstermektedir. Kaya odalarının düz ağızlı kazıyıcılar ile biçimlendirilmesine dayanan bu yapıım tekniği, pürüzsüz bir kaya yüzeyi elde edilmesini sağlamıştır.

Öncesinde yapılan bir dizi araştırmalar sonucunda kalenin iki odalı kaya mezarının taşıdığı özellikler kısmen ortaya konabilmiştir. İki odalı kaya mezarının konumlandığı kaya bloğunun dar bir kaya yarığı ile ayrıldığı, öteki bir kaya bloğunda tek odalı başka bir kaya mezarı yer almaktadır. Tek odalı bu mekanın saptanması ve kaya mezarı olarak tanımlanması, gerçekleştirilen çalışma sonucunda toplanılan yeni bulgular sayesinde ortaya konmuştur.¹

¹ Söz konusu yapıyı kaya mezarı olarak değerlendirilmesi gerektiğini söyleyen değerli hocam Veli Sevin'e teşekkür ederim. Bu yapıyı ilk defa saptayan N. Çevik, “kuyu odalı ve basamaklı su tüneli ” olarak nitelemiştir. Bkz. Çevik, 2000,119.

2. 1. 1. 1. İKİ ODALI KAYA MEZARI VE SARNIÇLI KAPI

Kaya mezarı dromosuna üç basamağı seçilebilen bir merdivenle çıkılmaktadır (Res. 6). Beşik tonoz şeklindeki dromos, 1.00 m. uzunluğa, 2.05 m. genişliğe ve 2.70 m. yüksekliğe sahiptir. Mezarın başlıca genel görünümünü batı Urartu (Elazığ - Tunceli)'ya özgü olan kavisli/kemerli olarak sonlanmış² görkemli giriş yapının ön cephe mimarisi oluşturmaktadır (Res. 7). Kemerli bir görünüm kazandırılmış dromos duvarı girişinin içerisinde, tavana yakın bölümde karşılıklı biçimde ve kapı zıvanası olabilecek nitelikte iki kaya oyuğu saptanmıştır. Bunların hemen alt paralelinde yuvarlak iki küçük kaya oyuğu daha olduğu görülmektedir. Buradaki karşılıklı kaya oyuklarının, çift kanatlı bir kapının zıvana delikleri işlevini gördüğü düşünülmektedir. Dromos duvarının sol (batı) alt tarafında başlayıp mezarın kapı çerçevesine değin ulaşan kesimde Argiştı oğlu Rusa'nın Yazıtı kazınmıştır. Yazıtın üst kısmında, dromos yüzeyinin 1.31 m. üstünde 0.10 m'lik bir çıkıntı oluşturan fisto süslemeli korniş, düz tavan kapı açıklığına kadar uzanmaktadır. Sağ dromos duvarına uzunluğu 0.60 m'yi bulan, kabartma tarzında yapılmış bir haç sembolü işlenmiştir. Haç sembolünün daha geç bir dönemde kondukluğu açıktır. Dromosun kemerli üst yapısını alt duvar yapısından çıkıntılı bir silme ayırmaktadır. Bu çıkıntılı silmenin sağ tarafı bütünüyle fisto süslemeli bir korniş uzantısından oluşmaktadır.

Düz tavanlı kapı açıklığının yüksekliği 1.75 m., genişliği ise 1.10 m. olarak tespit edilmiştir. Kaya mezarının kapı geçidi üç iç basamak ile oda içerisinde yer alan iç eşik basamağından meydana getirilmiştir (Res. 8). Mezar ana odasına girişi sağlayan iç eşik basamağı 0.60 m. uzunluğunda, 0.35 m. genişliğinde ve 0.10 m. yükseklik boyutlarındadır. Kapı geçidi, dromos yüzeyinden 0.47 m. daha yüksektir. Kapının üzerine oturtulduğu yükseklik kazandırılmış ikinci iç basamak tabanının solunda, dikdörtgenimsi bir forma sahip oyuğun, kapı destek (açma ve kapama) sistemiyle bağlantılı olabileceği düşünülmektedir. Üçüncü iç basamağın her iki yanında kapı kanadını sağlamlaştırmak için yuvarlak formlu iki tıkaç deliği açılmış ve kapı çerçevesinin sağ üst tavanında, kapıyı üstten desteklemek için yine yuvarlak formlu, nispeten daha derin bir delik oyulmuştur. Kapının sol iç yan duvarına yan yana gelecek şekilde iki adet kemer formlu zıvana işlevli oyuklar açılmıştır. Kapı kanadına ilişkin düzenlemelerin iç tarafta yer alması nedeniyle, kapı kanadının içeriye doğru açıldığı anlaşılmaktadır. Kapı, iç ve dış olmak üzere iki çerçeve ile sınırlandırılmıştır. Kapının boyutları yüksekliği 1.75 m., genişliği 1.10 m. olarak ölçülmüştür.

Kalenin kaya mezarı iki odalıdır (Çiz. 1). Ana oda, 5.95 - 5.65 m. x 3.60 - 3.10 m. boyutlarında düzensiz bir dikdörtgen plana sahiptir. Odanın tavan yüksekliği 2.50 m.'dir. Girişi sağlayan mezar kapısının hemen önünde, ana oda içerisinde yer alan 0.60 m. çapında bir kaya oyuğu mevcuttur. Girişin sol tarafında 0.30 m. çapında oval formlu bir kaya oyuğu daha tespit edilmiştir. Kaya oyukları büyük olasılıkla sunu çanağı yuvası görevini görmüştür. Özenli bir işçilik gösteren bu odanın bazı yerlerinde 0.06 m., bazı yerlerinde de 0.12-0.13 m. öne doğru çıkıntılı fisto süslemeli

² Kaya mezarlarındaki söz konusu yerel özellik için bkz. Sevin, 1994, 61; Köroğlu, 1996, 36; Çevik, 2000, 32; Lehmann-Haupt, yuvarlak formlu kemerli mezar girişini batı etkisine bağlamıştır. Bkz. Lehmann-Haupt, 1910, 468-469; a.y. 1931, 627.

kornişler göze çarpan önemli mimari öğelerdendir. Buradaki fisto süslemeli kornişler, içeri yüze bakan kapı çerçevesinin üstünden başlayarak karşılıklı oda yan duvarlarından devam etmektedir. Ahşap mimari tarza öykünme izlenimi yaratan bu fisto süslemeli kornişler,³ oda tavanının ortasını kat eden çıkıntılı bir fistolu korniş ile birleşerek sona ermektedir. Tavanın güney kısmı, 0.25 m'lik çıkıntıya sahip söz konusu fisto kabartmalı korniş düzenlemesiyle kuzey kısmından ayrılmıştır.⁴ Oda tavanını iki farklı bölüme ayıran bu kornişin orta yerinde, kırık bir sarkıtı anımsatan ve günümüze değin iyi korunamamış şekilsiz bir kaya yontusunun olduğu görülmektedir. Ana odanın kuzey duvarında 1.55 m. x 0.95 m. ebatlarında ve 1.00 m. derinliğinde dikdörtgen formlu, büyükçe bir niş oluşturulmuştur (Res. 9). Nişin boyutlarına bakılırsa ölünün yatırıldığı ölü yatağı amacıyla yapılmış olması olanak dahilindedir.⁵ Nişin arka duvarının sağ tarafında 0.30 m. çapında işlevi belirlenemeyen oval bir oyuk oyulmuştur. Bu niş önünde oda tabanına oyulmuş biri 0.60 m. ötekisi 0.40 m. çapında oval formlu sunu çanak ya da urne yuvaları⁶ yer almaktadır.

Ana oda tavanının kuzey bölümünde üç sıra halinde (her biri yaklaşık 0.80 - 0.90 m. uzunluğunda ve 0.40 m. genişliğinde) kırmızı boya izlerine rastlanmıştır. Söz konusu odanın nişli duvarı hariç her üç duvarın üst tarafında, 0.40 m. aralık bırakılarak oyulmuş - kült amaçlı objeleri asmaya yarayan - applike yuvaları yapılmıştır.

Ana odadan yan odaya geçiş, boyutları 1.80 m. x 1.10 m. ve 0.65 m. derinliğe sahip olan kapıdan sağlanmaktadır. Ana odanın doğu duvarından açılan söz konusu kapı, dış ve iç olmak üzere iki çerçeveden meydana gelmiştir (Res. 10). Her iki kapı çerçevesinin tabanları hariç, aynı fisto süslemeli kornişler burada, kapı silmesinin bezemeleri olarak işlev kazanmıştır.⁷ Belirgin olarak kapı iç çerçevesinin üst bölümünde, her fisto süslemeli silme ögesine eşlik edecek tarzda, kırmızı renkli boyadan yapılmış yarım halka biçimli duvar boyası süsleme izleri saptanmıştır (Res. 11).⁸ Bu izler kapı çerçevesinin öteki silmelerindeki fisto yerlerinde daha silik bir

³ Birçok bilim adamı tarafından kayaya yontularak işlenen bu bezeme biçiminin, ahşap mimari öykünme tarzına uygun olarak (yarım) yuvarlak formlu kiriş uçlarından uyarlandığını savlanmıştır. Bkz. Piotrovskij, 1966, 306; Maurits Nanning van Loon, *Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul, 1966, 61; Schäfer, 1977, 253.

⁴ Benzer bir saptama için bkz. Ögün, 1978, 642 - 643.

⁵ Yarım hoker pozisyonunda rahatlıkla bir ölünün yatırılabilceği bu mimari döşemin ölü yatağı olabileceği konusunda ayrıca bkz. Çevik, 2000, 42 v.d, 53 v.d.

⁶ Mezar içerisindeki bu tip oyukların urne yerleştirmek içinde yapılmış olabilecekleri konusunda bkz. Çevik, 2000, 55.

⁷ Kapı çerçevesindeki fisto işçiliğine ilişkin kısa atıflar için bkz. van Loon, 1966, 62; Ögün, 1978, 643; Lev. CLI, Res. 2.

⁸ Buradaki kırmızı duvar boyasıyla yapılmış yarım halka biçimli süslemenin ortasına aynı kırmızı rengi taşıyan oval görünümlü bir nokta konulmuştur. Söz konusu kırmızı boya izleri, ikinci oda kapısının üst çaprazına düşen kuzey yönlü ana oda tavanındaki üç geniş sıra halinde dizilen boya izleri ile aynı renktedir. Bu kırmızı renkli süsleme öğeleri, ana oda tavanı ile fisto kabartmalı ikinci odanın kapı silmesi ve bunun üzerindeki fistolu yan üst duvar boyası oluşturduğu izlenimini vermektedir. Duvar boya izleri, ana odanın güneş ışığını hiç almadığı ve dışarıdaki hava ile en az temasta bulunduğu yerlerde korunmuştur. Bu nedenle kapı açıklığından kaynaklı olarak dış etkenlere maruz kalan odanın büyük bölümünde, yer alması gereken duvar boyası süslemeleri silinmiş olmalıdır.

görünüm vermesine karşın, kapı iç ve dış çerçevesinin bütünüyle sözü edilen duvar boyası süslemesiyle bezeli olduğu anlaşılmaktadır. Kapı iç çerçevesinin ana odaya bakan cephesinin tabanında iki karşılıklı küçük oyuk ile kapı açıklığının iç cephesinin üst tarafında yine karşılıklı iki oyuk, kapı sistemiyle bağlantılı olduklarını düşündürmektedir. Boyutları 3.55 m. x 3.50 m. olan odanın planı kare şekline yakındır. Odanın batı tarafına bakan duvarına 1.50 m. x 1.30 m. boyutlarında ve 1.00 m. derinliğinde bir niş açılmıştır. Doğu tarafına bakan duvarında ise 0.90 m. x 0.85 m. boyutlarında ve 0.72 m. derinliğinde belirli bir form vermeyen ikinci bir niş yer almaktadır. Bu niş nispeten daha küçük ve daha özensizce yapılmıştır. İkinci odaya ilişkin fisto bezemeli silmeler biçiminde süslenmiş kapı açıklığı ile nişler dışında herhangi bir mimari döşeme rastlanılmamaktadır. İkinci oda ana odaya göre daha sade ve daha özensiz bir görünüm sergilemektedir.

Kaya mezarı dromosuna ulaşmayı sağlayan basamaklar aynı zamanda bir sarnıca açılan, kayaya oyulmuş farklı bir kapıya da geçişi sağlamıştır (Res. 12). Kaya mezarının hemen sağında konumlanan bu kemerli formdaki kapı, önünde bulunan oval formlu sarnıç ile ilişkisinden ötürü “sarnıçlı kapı” adı verilmiştir. Sağ üst bölümü iyi korunamamış olan sarnıçlı kapıya geçiş, dromosa doğru çıkan basamaklardan ayrılan bir basamak ile elde edilmiştir. Dolayısıyla mezarla aynı ön alan kullanımı ve aynı kaya işçiliği her iki yapının organik bir ilişki içerisinde olduğunu ortaya koymaktadır. Kapı sövesinin sarnıca bakan sol kenarında zıvana deliği işlevindeki derinleştikçe daralan iki kaya oyuğunun tespit edilmesi, burasının kapı olarak tanımlanmasını engelleyebilecek hiç bir kuşkuyla olanak tanımamıştır. Buradaki sarnıcın ağız çapı yaklaşık olarak 4.00 m.’yi ve içindeki toprak dolguyla değin görünen yüksekliği 2.00 m.’yi bulmaktadır. Sarnıçlı kapının sarnıca bakan tarafının üst solunda, yükselen kaya cephesine oyulmuş kemerimsi tarza sahip yarı küresel formda bir niş yer almaktadır. Nişin tabanının oyulmuş olduğu saptanmıştır. Bu nişin 2.00 m. üstünde düzgün bir form vermeyen, yaklaşık 2.00 m. x 1.00 m. ölçülerinde derin bir kaya oyuğu konumlanmıştır. Kaya mezarı kapı girişi ile sarnıçlı kapının yükseklik kodunun aynı olması, her iki yapının birbirleriyle bağlantılı olarak birlikte planlandığına işaret etmektedir. Buna ek olarak kaya mezarına ve hemen yanında yer alan sarnıçlı kapıya geçişin, basamaklarla çıkılan ortak kullanımlı küçük bir platform yoluyla sağlanması savlanan görüşü desteklemektedir.

Urartu mimari anlayışında tekil bir örnek olarak karşımıza çıkan mezar dromosu ile bağlantılı sarnıca açılan kapı düzenlemesinin, kültürel işlevli törensel bir amaca hizmet etmiş olabileceği akla yatkın bir çıkarımdır. Burada sarnıç ya da kuyu olarak nitelendirilebilecek olan yapının, kültürel amacına uygun olarak ölüm sonrası yaşam ile ilişkili görünmesi, bizi, Hitit inanışındaki yeraltı dünyası anlayışına götürmektedir.⁹ Hitit inanışında kuyular, pınarlar ve su birikintileri yeraltı dünyasıyla bağlantılı görülürdü. Fırtına tanrısı Nerik yeraltına bir pınar yoluyla girmişti; ve pınarlarında yeraltı dünyasından fışkırdığına inanılırdı. Büyücü rahip, yeraltı

⁹ Yukarı Fırat Bölgesi’nin önemli bir bölümünün, geçmişte Geç-Hitit Malatya Krallığı’nın bir parçası olması ve tarihsel süreç boyunca Hatti ülkesi ile yakın bağlarının bulunması, süreklilik gösteren Hitit kökenli inanç sisteminin mimariye yansımaları beraberinde getirmiş olmalıdır. Bölge üzerinde Urartu egemenliği öncesi Malatya Krallığı’nın tarihsel bağlantıları için bkz. John David Hawkins, “The Land of Iṣuwa: The Hieroglyphic Evidence”, III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (1996), Ankara, 1998, 285 ; UKN no. 39 (Palu Yazıtı).

dünyasıyla yapay çukurlar vasıtasıyla bağlantı kurardı. Yeraltındaki tanrıların çıkıp bu törene katılabilmesi için çukura bronz bir merdiven yerleştirilirdi. Duaları duymaları için de oraya ayrıca bakır bir kulak konulurdu. Yeraltı dünyasına verilen kurbanlar çukur yerlerde kesilirdi. Özetle, yeryüzündeki her mezar, yeraltı dünyasına doğrudan geçit veriyordu.¹⁰ Hitit yazılı kaynaklarında birtakım mekanlar için “diplerinde kurbanlar kesilen, içlerine içkiler dökülen, yeraltı tanrılarının barınağı” olarak söz edilmesi¹¹ sarnıçlı kapının işlevine yönelik yorumlama gücünü arttırmaktadır.

Fisto işlemeli korniş ögesinin kaledeki iki odalı kaya mezarının ana odası dışında, Van Kalesi’nde yer alan Neftkuyu ve İçkale kaya mezarları içerisinde de kullanım gördüğü bilinmektedir.¹² Bunun yanı sıra süslemesiz korniş düzenlemesine Erzurum yakınlarında bulunan Umudumtepe¹³ kaya mezarında ve yine Van Kalesi’nde, Doğu Odaları¹⁴ adı verilen kaya mezarlarında rastlanılmaktadır. Söz konusu mezarların kronolojik olarak en erken örneğini Neftkuyu Odaları’nın temsil ettiği önerilmiştir.¹⁵ Ana odanın kuzey duvarına açılmış büyük nişin, öteki büyük nişli Urartu kaya mezarları gibi erken döneme ait bir mimari döşem olduğu savlanmıştır.¹⁶ V. Sevin tarafından yapılan her iki öneri dikkate alınacak olursa, Kaleköy Kalesi’nin iki odalı kaya mezarını erken bir döneme, başka bir deyişle bölgedeki Urartu egemenliğinin başlangıcına - M. Ö. VIII. yüzyıl başlarına - tarihlemek gerekecektir.¹⁷ Böylelikle, mezarın girişindeki II. Rusa’ya ait yazıtın sonraki bir zamanda kazındığı şeklindeki görüşe¹⁸ anlam kazandırılmak istenmiştir. Ancak N. Çevik aynı kaya mezarı için “...gelişkin ahşap taklidi mimari bezemeleriyle ve duvarın içine büyük bir niş gibi oyulmuş ölü yataklarıyla ve de tonozlu giriş ön alanıyla her açıdan geç bir örnek olduğu anlaşılmaktadır...”¹⁹ diyerek farklı bir görüşü benimsemiştir. Ona göre mezar yapısı, yazıtının kazındığı döneme, yani II. Rusa zamanına tarihlenmelidir.²⁰ Konu hakkında benzer bir görüşü M. Salvini’de paylaşmaktadır. Kaleköy Kalesi’nde bulunan iki odalı kaya mezarı ahşap

¹⁰ Volkert Haas, “Death and the Afterlife in Hittite Thought”, *Civilizations of the Ancient Near East* (Ed. Jack M. Sasson) III, New York, 1995, 2022.

¹¹ Hatice Gonnet-Bağana, “Frikya’da Geç Bronz Çağına Tarihlenebilecek Kaya Eserleri Üzerine Gözlemler” IX. TTK Kongreye Sunulan Bildiriler I, 1986, 277; Urartu’daki bu gibi sarnıç, kuyu ya da çukurların Hitit inanç sistemi ile ilişkisine yönelik öneri için bkz. Fahri Işık, “Batı Uygarlığının Kökeni: Erken Demir Çağ Doğu-Batı Kültür ve Sanat İlişkilerinde Anadolu”, *TürkAD* 28, 1989, 21.

¹² van Loon, 1966, 61; Thomas B. Forbes, *Urartian Architecture*, London, 1983, 103; Veli Sevin, “Urartu Oda - Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler”, *AIA* I, 1987b, 45 v.d.; s. 54-55, Lev. XI, Res. 15-18; Çevik, 2000, 70 v.d., Lev. 10a-c.

¹³ Altan Çilingiroğlu, “Diauehi’de bir Urartu Kalesi, Umudum Tepe”, *AnAr* VIII, 1980, 194 ; Sevin, 1987b, 46.

¹⁴ Sevin, 1987b, 44 v.d.

¹⁵ A.g.m. 1987b, 45 v.d.

¹⁶ Sevin, 1994, 61.; 61, d.n. 6; Bu özelliğinden dolayı ana odanın büyük nişi, Elazığ’ın kuzeyinde yer alan Hacıseli mezarının nişi ile ilişkiye sokulmak istenmiştir. Bkz. Sevin, 1987a, 287.

¹⁷ Buna karşın Urartu kaya mezar mimarisinin kronolojisi oluşturulurken hareket noktası olarak alınan Van Kalesi Argıştı kaya mezarı dışındaki yazıtlı ikinci örnek Kaleköy kaya mezarıdır. Konu için bkz. Köroğlu, 1996, 41.

¹⁸ Veli Sevin, “Three Urartian Rock-Cut Tombs From Palu”, *TelAviv* XXI/1, 1994, 61, d.n. 5.

¹⁹ Çevik, 2000, 90.

²⁰ A.g.e. 2000, 91 v.d.

yapı öykünmesinin, başkent Tuşpa'daki Neft Kuyu kaya mezarındaki korniş süslemeleri ve M. Ö. VII. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilen Kefkalesi'nde²¹ açığa çıkarılan kimi rölyefli blokların süsleme öğeleriyle karşılaştırma yapılmak istenildiğinden dolayı M. Salvini, Kaleköy Kalesi'nin M. Ö. VII. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilebileceğine ilişkin görüşünü temkinli de olsa dile getirmiştir.²²

2. 1. 1. 2. TEK ODALI KAYA MEZARI VE BASAMAKLI TÜNEL

Kale sitadelinin güney cephesindeki ikinci kaya bloğunda, yerden itibaren 7 basamaklı bir merdiven sistemiyle ulaşımı sağlanan düzlenmiş bir kaya platformu ile karşılaşmaktadır (Res. 13). Genişlikleri 0.90 - 2.00 m. arasında değişen ve uzunlukları 0.40 - 0.70 m. arasında olan merdiven basamakları²³ bitiminin hemen önünde, altındaki merdivenli tünele bakan "S" profilli kuyu yer almaktadır. Bu kuyunun sağından geçilmek suretiyle "tek odalı kaya mezarı" adı verilen yapının ön alan platformuna ulaşılmaktadır. Bu avlu benzeri küçük platforma farklı bir geçişte güneydoğu yönünden yükselen ve üç basamağı seçilebilen bir merdiven sistemi ile sağlanmıştır. Kalenin güney cephesinde yükselen kaya bloğuna oyularak inşa edilmiş tek odalı kaya mezarına, kemerli bir kapıdan girilmektedir (Res. 14). Kapı sövesi 1.72 m. yüksekliğe, 1.10 m. genişliğe ve 0.45 m. derinliğe sahiptir. Kapının sol iç yanında biri kemerimsi, diğeri ise oval formlu zıvana deliği olabilecek iki derin kaya oyuğu saptanmıştır. Ayrıca kapı çerçevesinin sağ iç üst köşesinde dışarıyı da gören, düzgün bir oval forma sahip bir kaya oyuğu da belirlenmiştir. Sözü edilen kaya oyuğunun üst söve yatağı ile ilişkili olması olanak dahilindedir. Girişin sağ tarafındaki duvarın, hemen hemen odanın batı duvarı ile kesiştiği yerin üst bölümünde üstte olanı büyük, altta olanı küçük olmak üzere düzgün formlar vermeyen iki kaya açıklığı mevcuttur. Dışarıya bakan söz konusu her iki kaya açıklığının sonradan yapılan bir tahribat yoluyla oluştuğuna yönelik izlenim edinilmiştir.

Buradaki kaya mezarı kemerli bir form gösteren bir plan sergilemektedir (Çiz. 2). Mezarın kuzey duvarının yuvarlaklaştırılmasıyla sağlanmış söz konusu plan tasarımı, bu yönü ile klasik Urartu anlayışından oldukça farklıdır. Mezar odası, 2.70 m. genişliğe, 3.30 m. uzunluğa²⁴ ve 2.00 m. yüksekliğe varan boyutlara sahiptir. Büyüklüğü ve derinliği ile oda mekanın en önemli mimari unsuru, kuyu görünümlü yapıdır (Res. 15). Kuyu yapısının ağız çeperi oval forma yakın olmakla beraber, ağız kenarında bazı kopmalar olmasına karşın kuyunun ağız çapı net 4.50 m. olarak saptanmıştır. Kuyunun içi toprak ve taş parçalarıyla dolu olduğundan kesin bir yüksekliğini vermek mümkün değildir. Ancak kuyunun görünen yüksekliği 3.00 m. olarak ölçülmüştür. Kuyunun ağız çeperi daraltılarak yapıldığından en dar kısmı ağız kenarıdır. Ağız çeperinden gövdesine doğru genişleme gösteren kuyu, dibine doğru hafif bir daralma göstermektedir. Söz konusu kuyunun kuzey alt tarafında dikdörtgen

²¹ Kefkalesi'nin, M. Ö. VII. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde inşa edildiği konusunda bkz. Burney - Lang, 1971, 163.

²² Salvini, 1995, 156.

²³ Bu merdiven sisteminin sol (kuzey) paralelinde dört basamağı seçilebilen başka bir merdiven yapısı daha görülmüştür. Sözü edilen kaya basamaklarının bulunduğu yer, günümüzde aşınmış olan ana kaya bloğudur.

²⁴ Uzunluk ölçüsü, mezar odasının kuzey duvarında kemer yapan uç kısmından alınmıştır.

formlu olduğu anlaşılan ve büyük bir kısmı toprak ve taş yığınıyla örtülmüş olan bir kaya nişi saptanmıştır. Nişin fonksiyonu belirlenememiştir.

Kuyulu odanın sol alt kaya bloğunda konumlanan basamaklı tünel ile bağlantısının olup olmadığını söyleyebilmek için yeterli kanıt bulunamamıştır.

Mezar odasının farklı bir mimari döşemini doğu (sağ) duvarının üst tarafında yer alan çapraz yönde alt alta gelecek biçimde sıralanan üç küçük niş oluşturur. Üstteki ilk iki niş, dikdörtgen formlu iken altta oyulmuş niş kare formlu ve nispeten ötekilerine göre daha az derinliktedir. Bunlardan en üstteki nişin genişliği 0.38 m., yüksekliği 0.22 m., derinliği 0.14 m., bir alt çaprazındaki nişin ise genişliği 0.41 m., yüksekliği 0.22 m. ve derinliği de 0.16 m. olarak ölçülmüştür. Odaanın tavanına yakın üst kesiminde yer yer aplike yuvalarına da yer verilmiştir.

Tek odalı kaya mezarının bulunduğu platformun alt yanında basamaklı bir tünel konumlanmıştır (Res. 16).²⁵ Yüksekliği 2.10 m., genişliği 1.50 m. ölçülerindeki kemerli bir girişe sahip olan basamaklı tünel, 90 dereceden biraz daha düşük açıyla yer altına doğru inmektedir. Tünelin 20-25 m.'den ötesi taş ve toprakla dolu olduğundan tam bir uzunluk verebilmek mümkün değildir.²⁶ Tünelin basamakları kavis yaptığı yerler dışında 1.20 m. x 0.30 m. boyutlarındadır. Basamaklar tünel girişinden hemen sonra başlamakla beraber 5.- 9. basamaklar arasında yukarıdan açılmış "S" profilli kuyu açıklığının ağzı fark edilmektedir.

Basamaklı tünelin işlevinin ne olduğunu ortaya koyabilecek yeterince kanıt yoktur. Fakat aynı kaya bloğunda yer alan tek odalı kaya mezarı ile basamaklı tünelin beraber planlandığını kestirebilmek güç değildir.

2. 1. 2. AÇIK HAVA TAPINAĞI (?)

Kale sitadelinin batı yönüne bakan üst bölümünde, düzlenmiş bir kaya platformu ve arka planında yükselen düzgünleştirilmiş bir kaya duvarı konumlanmıştır (Res. 17). Kaya platformunun boyutları 7.00 m. x 6.30 m. olup, kare şekline yakın bir tasarım göstermektedir.²⁷ Arka planında yükselen kaya duvarı, 4.00 m. yüksekliğe sahip olmakla beraber üst bölümündeki bozulma nedeniyle düzgün bir form vermemektedir. Hem platform yüzeyi ve hem de kaya duvarı özenli bir işçilik sergilemektedir. Söz konusu kaya duvarına iki üçgen biçimli niş oyulmuş olması alanın dinsel karakterine işaret etmektedir (Res. 18). Birbirlerini çapraz görecekt şekilde (0.25 m. derinliğinde) oyulmuş nişlerin alt kesiminde olanın yan kenarlarının uzunluğu (yüksekliği) 0.95 m. iken alt kenar uzunluğu 0.75 m., üst kesimde olanın ise yan kenarlarının uzunluğu (yüksekliği) 0.85 m. iken alt kenar uzunluğu 0.65 m. olarak belirlenmiştir. Arka duvarın tahrip olmuş sol üst çaprazında ise üçüncü bir

²⁵ Tünele ilişkin bazı kısa notlar için bkz. Lehmann-Haupt, 1907, 470; Von Gall, 1968, 519, d.n. 31; Bu tünel yapılarına Kaleköy dışında bölge de Mazgirt, Habibuşağı ve Deliktaş yerleşimlerinde de rastlanmaktadır. Konu için bkz. Hauptmann, 1972, 113, d.n. 57.

²⁶ Burada kısa süren bir çalışma gerçekleştiren C. F. Lehmann-Haupt'un bu tüneli boşaltmaya yönelik olarak giriştiği tüm girişimler sonuçsuz kalmıştır. Bkz. Lehmann-Haupt, 1907, 470.

²⁷ Söz konusu kültürel fonksiyonlu alan, kaleyi batıdan çevreleyen tepelere egemen olan bir konuma sahiptir. Yukarıda da detaylıca anlatılan alanın sağında ve solunda yer alan düzlenmiş kaya kütleleri, dar kaya yarıkları ile birbirlerinden ayrılmıştır. Ayrıca bkz. Işık, 1995, 118-120 Res. 4-9.

niş'e ait olabilecek izler bulunmuştur.²⁸ Bu nişlerin altındaki kaya platformunun yüzeyinde iki adet yuvarlak formlu sunu çanağı yer almaktadır. Sunu çanaklarından biri iki niş arasında diğeri de sağdaki nişin hemen alt sağında bulunmaktadır. Nişlerin ve sunu çanaklarının belli bir düzen içerisinde sıralandıkları anlaşılmaktadır (Çiz. 3). Sözü edilen özelliklerinden ötürü “Nişli Tapınım Alanı” adı verilen bu platformun arka duvar yüzeyi, zemininde olduğu gibi düzlenmesi özenli bir biçimde yapılmıştır. Nişli tapınım alanı ile bağlantılı olarak hemen güneyinde herhangi bir mimari döşem taşımayan düzlenmiş bir kaya platformu yer almaktadır. Bu düzlenmiş kaya platformu 6.50 m. uzunluğa ve 3.00 m. genişliğe sahiptir.

Nişli tapınım alanının hemen kuzeyinde düzeltilmiş farklı bir kaya kütesine sarnıç yapılmış ve onunla bağlantılı 0.50 m. x 0.50 m. boyutlarında kare formlu, derin olmayan ve büyük olasılıkla kült amaçlı stel yuvası niteliğindeki bir kaya oyuğu saptanmıştır. Kaya yüzeyinde yine sarnıç ile ilişkili buna benzer iki adet daha düzenleme bulunmaktadır. Söz konusu sarnıcın ağız çapı 2.00 m.'ye yakındır; ve moloz ile yağmur suyundan dolayı dolmuş olan tabanından ölçülen yüksekliği 1.50 m. kadardır. Buradaki sarnıç, kalede bulunan öteki sarnıçlar gibi ağız kenarı payından itibaren gövde boyunca genişleyen ve dibe doğru hafif daralma gösteren tiptedir.

Nişli tapınım alanının arka planının doğusunda 3.00 m. x 2.00 m. boyutlarında, düzlenmiş küçük bir mihrap şeklinde kaya platformu ve onun tam karşısındaki (güneyindeki) kaya bloğuna büyük bir niş oyulmuştur (Res. 19). Yüksekliği 2.00 m., genişliği 2.30 m. olan bu büyük niş, dikdörtgen formuna yakın bir görünüme sahiptir. Bu nişin tabanına 4 adet kaya oyuğu kazınmıştır (Res. 20). Biri büyük (çapı 0.50 m.) diğeri küçük (çapı yaklaşık 0.30 m.) olmak üzere oyuklardan ikisi oval forma sahipken, öteki oyuklardan biri dikdörtgen formlu (0.40 m x 0.30 m), bir diğeri ise dikdörtgen formuna (0.35 m. x 0.25 m.) yakın bir görünüm sergilemektedir. Oval formlu kaya oyukları sunu çanağı yuvası olarak değerlendirilmesi gerekirken,²⁹ köşeli form veren oyuklar ise stel yuvası olarak işlev görmüş olmalıdır. Ayrıca büyük nişin tavanına yakın, doğu kesiminde minyatür boyutta kemerli küçük bir oyuk mevcuttur.

Tüm bunlardan ayrı olarak orijinal yerinden kopmuş izlenimi veren ve günümüzde kalenin güneydoğu eteklerinde bulunan yontulmuş bir kaya bloğunun, söz konusu açık hava tapınağı ile ilişkili olup olmadığını belirlemek mümkün olamamıştır (Res. 21). Bu kaya bloğu üzerinde çapı 3.00 m.'yi bulan ve görünen derinliği 3.00 m. olan bir sarnıç belirlenmiştir. Biçimi ve yapılışı öteki sarnıçlar ile benzer özellikler göstermektedir. Mevcut sarnıcın yan tarafına düşen, kaya bloğunu boydan boya doğu-batı yönünde kat eden bir kanal yapısı uzanmaktadır. Kayaya oyularak yapılmış kanalın arkasında daha küçük ve daha karmaşık bir düzende, olasılıkla kurban kanı ya da libasyon sıvısı aktarımına yarayabilecek başka kanallarda yer almaktadır.

²⁸ F. Işık arka duvardaki nişlerin dört tane olduğunu bildirmesine karşın, dördüncü niş'e ait hiç bir kanıt elde edilememiştir. Bkz. Işık, 1995, 5.

²⁹ F. Işık, buradaki oval formlu kaya oyuklarını genel bir ifade ile “kurban çukuru” biçiminde tanımlamıştır. Bkz. *a.g.e.*, 5.

Genel olarak bakıldığında nişli tapınım alanı, sarnıçlı kaya bloğu, düzeltilmiş kaya platformu ve bunun karşısında yer alan büyük niş tek bir yapıya ait birbirleriyle bağlantılı kutsal mekanlar topluluğu görünümündedir (Çiz. 4). Buradaki kutsal mekanlar topluluğunun oluşturduğu yapının bir açık hava tapınağı olması muhtemeldir. Kaleköy Kalesi'ndeki açık hava tapınağı içerdiği ana detaylar (nişli arka duvar ve bunun önünde bulunan adak yeri) bakımından açık hava tapınağı olarak değerlendirilen başkent Tuşpa'daki Analıkız yapısına oldukça benzemektedir.³⁰ Buradaki yapı, başkentteki açık hava tapınağının küçültülmüş bir benzeri olarak kabul edilmelidir.³¹

2. 1. 3. AÇIK HAVA TAPINIM ALANI (?)

Yerel halk arasında “harman” adı verilen bu yer, şimdiki görünümüyle kaya mihrabı şeklindeki düzlenmiş bir kaya platformu ve nişi olmayan, düz bir kaya duvarı arka planından oluşmaktadır (Res. 22). Konumlandığı yer, kale sitadelinin iç kesimidir. Burası, aynı zamanda kalenin en yüksek noktasıdır.³² Boyutları 5 x 5.50 m. olan söz konusu alan, kare plana yakın bir görüntü çizmektedir. Arka plandaki duvar 1.35 m. yüksekliğe değin erişmektedir. Belirli bir form vermeyen arka duvarın ve bu duvar ile ilişkili yan duvarların büyük oranda tahribat geçirdiği anlaşılmaktadır. Nişsiz olmasının yanı sıra sitadelin batı cephesindeki tapınım alanından farklı olarak - herhangi bir sunu ya da stel yuvasına sahip olmayan - bu kaya platformunun doğu ucunda dar kanallar yer almaktadır. Buradaki kanalların kullanım amacı, mekanın kültürel işlevine yönelik olabileceğini düşündürse de bu düşünceyi destekleyebilecek başkaca bir kanıt bulunmamaktadır.

2. 2. SİTADEL DIŞINDAKİ BÜYÜK YAPI

Sitadele ait önemli yapıların yer aldığı güney cephenin 25 m. aşağısında kalenin en büyük yapısı konumlanmıştır (Res. 23). Bir teras üzerine kurulu söz konusu bu yapının önemli bir bölümü toprak altında kalmıştır. Ancak yapının yüzeyde kalmayı başaran doğu köşesi, mekanın özellikleri hakkında kayda değer kimi fikirler vermektedir. Yapının doğu köşesi genel olarak yerden itibaren 2.50 m. yükselen yontulmuş kaya duvarı ve hemen altında 0.30 m. kadar yükseklik kazandırılmış bir seki ile beraber, uzunluğu 8.00 m., genişliği de 3.00 m. olan düzlenmiş bir kaya platformundan meydana getirilmiştir (Çiz. 5). Batı yönündeki platforma ait kaya tabanları toprak altında kalmış olmasına karşın, yer yer yüzeye doğru çıkan kaya blokları sayesinde yapı platformunun uzunluğunu kestirebilmek mümkündür. Bu taban platformunun uzunluğu yaklaşık 30 m.'yi bulmaktadır.

Yapının doğu cephesinin yan duvarı 0.80 m. kadar yükseklik kazandırılarak köşe duvarı tabanı elde edilmiştir. Köşe duvarının bittiği yerin hemen 0.40 m.

³⁰ F. Işık, her iki açık hava tapınağının paylaştığı bu ortak özelliklerinden ötürü “Kultplätze mit Felsnischen (Kaya Nişli Kült Yerleri)” başlığı altında incelemiştir. Aynı grup içerisinde Meherkapı gibi paylaşılan benzer mimari özelliklerden dolayı yer almış öteki tapınım alanları için bkz. *a.g.e.*, 5-17.

³¹ Konuya ilişkin benzer bir saptama için bkz. Işık, *a.g.e.*, 5.

³² Başta “Kare Planlı Standart Urartu Tapınakları” olmak üzere bir çok Urartu tapınağı bulundukları yerleşimin en üst noktasında konumlanmışlardır. Bu yüzden Kaleköy Kalesi açık hava tapınım alanının rakım olarak en üst seviyede yer alması, alanın kültürel karakterine işaret edebilir.

yanında, 1.50 m. çapında olan taştan bir altlık yer almaktadır. Kaide işlevini görmesi gereken söz konusu taş altlık, yapının sütunlarla desteklendiğine işaret edebilir. Köşe duvarının sekiye yakınlaştığı dışarıya bakan uç kısımda yarım daire formu girinti belirgin bir mimari unsur olarak göze çarpmaktadır.

Yapı tabanının fark edilebilen düzlenmiş 8.00 m.lik alanın doğudaki son üç metrelik payı 5 mm. alçaltılarak farklı bir yüzey elde edilmiştir. Özenli işçilik gösteren yapı yüzeyinin doğu bitiminin dış tarafa açılan kesiminde düzensiz, yarı oval formu bir kaya oyuntusu tespit edilmiştir. Bu oyuntu olasılıkla çatıyı taşıyan bir dikme yuvasına ya da bir stel yuvasına ait olmalıdır.

Sitadel dışında yer alan büyük yapının Urartu tapınım alanı şeklinde öneri getirilmesine karşın,³³ Urartu dinsel mimarisi ile karşılaştırılabilecek kanıtlara sahip değildir. Bunun yanı sıra bir açık hava tapınım alanı olmak için hem çok büyüktür; hem de kült amacına yönelik herhangi bir mimari döşemi içermemektedir. Burası daha iyi bir tahmin ile sivil amaçlı bir yapıya ait olabilir. Belirtilen yapıya “Bey kalesinin tüm kayalık boyunca birbirine bağlantılı uzayan sarayına ilişkin kaya tabanları”³⁴ şeklinde getirilmiş farklı bir öneri, burasının bir yönetim yapısı olup olmadığını tartışmaya açık bırakmaktadır. Bir terasa oturtulmuş olan kaideli yapının imar tekniği, Kuzeybatı İran’da konumlanmış Bastam Urartu kalesinin yapılarında görülmektedir. M.Ö. VII. yüzyılda inşa edildiği bilinen Bastam Kalesi’nde saray ve diğer bir çok yapı, dik tepenin yamaçlarında yapılan teraslar üzerinde yükselmiştir.³⁵

2. 3. SAVUNMA MİMARİSİ

Konumlandığı yer itibariyle Kaleköy Kalesi doğal bir tahkimat içerisinde yer almaktadır. Kuzeyden güneye doğru genişleyerek uzayan bir vadinin başlangıç tarafında konumlanan kalenin güney cephesi hariç her üç yanı tepeler ile çevrelenmiştir. Öte taraftan yerden itibaren 80 m. kadar yüksekliğe sahip kalenin, batı eteğini kat eden “Taşlık Deresi” söz konusu doğal savunma sisteminin bir parçası görünümündedir. Bu topografik özellikleri dikkate alınırsa kalenin güvenlik kaygılarının göz önünde tutularak bilinçli bir yer seçimiyle kurulduğu anlaşılmaktadır.

Kalenin dış savunma sistemine ait sur duvarları olarak tanımlanabilecek izler yüzeyde belirgin değildir. Kalenin topografik özelliğinden dolayı en fazla tahkimata ihtiyacı olan güney eteğin alt kısmında beliren bağlantılı bir kaya bloğunun sur kaya tabanını oluşturmuş olabileceği düşünülmektedir. Burada kaleyi kuşatacak dış surların temel yatağı özelliği taşıyabilecek mevcut kaya bloğunun önemli bir bölümü toprak altında kalmıştır.³⁶

³³ Işık, 1989, 39, Res. 28.

³⁴ Çevik, 2000, 119.

³⁵ Wolfram Kleiss, “Bastam, an Urartian Citadel Complex of the Seventh Century B. C.”, AJA LXXXIV/3, 1980, 301 v.d.; Stephan E. Kroll, “Excavations at Bastam Iran” (İng. çev. William G. Doty), Archaeology XXV/4, 1972, 294 v.d.

³⁶ Öneri düzeyinde kalması gereken bu düşüncenin, kale suruna ait kaya tabanları olarak açık bir şekilde tanımlanmasını sağlayabilecek güçlü kanıtları mevcut değildir. Söz konusu kaya bloğunun yapay bir teras üzerine oturtulduğu anlaşılmaktadır.

Kale sitadelinin güçlü sur duvarlarıyla çevrildiği düşünülmektedir. Kalenin batısında basamaklar şeklinde teraslandırılmış sur temel yatakları olabilecek kaya platformları ve bunun ile bağlantılı büyük kaya blokları tespit edilmiştir. On üç kadar teras basamağı seçilebilen ve yerleşim düzeni içinde kapsama alanı tam olarak belirlenemeyen merdiven benzeri bu platform, olasılıkla büyük bir sur tahkimatının anıtsal temel yatakları görünümünü sergilemektedir (Res. 24).³⁷

³⁷ Lehmann - Haupt'un notları söz konusu basamakların boyutları hakkında net bilgiler sunmaktadır. Boyutları bakımından en büyüğü 0.90 m. yüksekliğinde, 2.75 m. genişliğinde ve 0.60 m. derinliğinde olan en üstteki basamaktır. Bkz. C. F. Lehmann-Haupt, Armenien Einst und Jetzt II/2, Berlin, 1931, 28, d.n. 671.

3. KALEKÖY KALESİ YAZITI

İki odalı kaya mezarı dromosunun batı (sol) duvarına kazınmış olan yazıt, dromostan kapı sövesi duvarına değin yer kaplamaktadır (Res. 25). Şimdiki mevcut görünümü ile yazıtın, girişi sağlayan kaya duvarına yazılmış sağ ve sol yüz olmak üzere iki ayrı yüzden meydana getirildiği gözlemlenebilmektedir. Çivi yazılı metnin yazılmasından önce kayanın pürüzlerinden arındılarak yazıma elverişli bir duruma getirildiği anlaşılmaktadır. Yazıttaki çivi yazısı işaret karakterlerinin öteki Urartu yazıtlarında da olduğu gibi özenle işlendiği ve metnin sağlam kalan kısmındaki karakterlerin çok iyi korunmuş olduğu göze çarpmaktadır (Res. 26). Sol kısmın genişliği 0.65 m, yüksekliği ise 0.42 m.'dir. Sağ kısımdaki yazıtın genişliği ise 0.45 m., yüksekliği 0.42 m.'dir. Her bir satırın yüksekliği 3.2 cm'yi bulmaktadır. Sağ sütunda 15 satır bulunmaktadır. 16. satırın işlendiğine dair elimizde hiçbir delil bulunmamaktadır. Bu yüzdeki satırlar yazıtın diğer yerlerine oranla daha sıktır; ve sol yüzdeki gibi birbirlerinin içine girmişlerdir. Katip, kendi tasarrufunda bulunan kaya duvarının taksiminde kısmen de olsa yanlış bir öngöründe bulunmuştur. Bu durum, alan kullanımının özensizce kullanımını kaçınılmaz kılmıştır. Yazıt metninin tahribata uğramış olduğu sol kenar sütunda ancak 13 satır tespit edilebilmiştir. Metnin bu kısmı önemli oranda yok olmuştur.¹

İlk olarak 1882 - 1883 yıllarında Praglı bir jeolog olan J. Wünsch tarafından keşfedilen² ve Urartu kralı Arğişti oğlu Rusa'ya ait olduğu anlaşılan yazıtla ilişkin ilk bilimsel çalışma, 1899 yılında Palu'dan Harput'a doğru yolculuk eden C. F. Lehmann-Haupt tarafından yapılmıştır. Urartu konusundaki araştırmalarıyla tanınmış Alman bilim adamı Lehmann-Haupt'un yaptığı bu çalışma da yazıt, fotoğraflanmış ve her iki yüzünün kopyası çıkarılmıştır.³ Bununla birlikte aynı araştırmacı söz konusu metnin okunuşu ve çözümüne yönelik çalışmalarını da yayınlamıştır.

Metnin kötü korunmuş olması, metnin açık olmayan yapısı, sık karşılaşılan Hapax legomenalar(metinlerde ilk kez geçen sözcükler), tercüme edilemeyen sözcükler, tamamlanamayan sözcük kuruluşları çiviyazılı metnin tam bir tercümesine olanak bırakmamıştır.⁴ Ancak genel hatlarıyla metnin içeriğinin, buluntu yeri ve Adilceva Yazıtı⁵ ile olan ilişkisinden yola çıkarak Urartu kralı II. Rusa'nın gerçekleştirmiş olduğu bir icraatın anlatıldığını söyleyebilmek mümkündür.⁶

Metnin birbirinin devamı niteliğindeki sol ve sağ yüzün bütünlüklü bir transkripsiyonu⁷ ve çevirisi⁸ aşağıda sunulmuştur (Tablo 1).

¹ Metne ilişkin genel bir değerlendirme için bkz. Schäfer, 1977, 255 v.d.

² Wünsch - Müller, 1888, 5.

³ Lehmann - Haupt, 1907, 70 vd.; a. y. 1910, 467 v.d., fotoğrafı için bkz. s. 471.

⁴ Schäfer, 1977, 255.

⁵ HChl no. 128; Hulin, 1959, 189 v.d; UKN no. 278; Salvini, 2004, 245 v.d.

⁶ Schäfer, 1977, 250.

⁷ Mirjo Salvini, "Studi preparatori per il 'Corpus dei testi urartei (CTU)' Ricerche del 2004 e 2005 in Turchia Orientale" SMEA XLVII, 2005, 261; Daha öncesindeki transkripsiyonlar için bkz. HChl, no. 127; UKN, no. 279; Schäfer, 1977, 256.

⁸ Yazıtın her iki yüzünün yeni bir çevirisini yapan sayın Prof. Dr. Sebahattin Bayram'a teşekkür ederim.

TRANSKRĪPSĪYON :

1. [^Dhal-di-i-ni]-ni uš-ma-ši-i-ni ^mru-sa-a-še ^mar-giš-te-hi-ni-š[e x x e?]-di-ni?-a-ni
ab-du-ia-ni
2. [x x x-]a-ni? [x]-li šú-si-ni-li ^{LÚ}i-ri-ú-ni-li LÚ.UDU.MÁŠ.[TUR x x x]-e i-bi-ri-ú
ba-di-ni-li
3. [x x-n]i LÚ.UDU.MÁŠ.TUR-e-di-i LÚ.LÚ-ni-ni pa-ri al-zi-na-a-[i x-x]x KI^{TIM}-
ni ma-nu-ú-li-e
4. [pa-r]i al-zi-na-a-i ^{LÚ}UN-i-še NUMUN ^DUTU-ni-ka-a-i x[x]-ú?-[x]-ku/ki?-be
ma-ni-i-li
5. [x-(x)] i-bi-ri-ú ba-di-ni-li a-li MU-ni i-e-še ta-ra-ma tú-ú-x[x (x)] a-li ma ú-i-ni
6. [x-x]x-du-ú-še ma-a-nu-l[i x x x]-i-di-e ^{KUR}e-ba-na-i-di ^{URU}[x-x-x]-na-a
qu-ra-di-ru-ú-u+e
7. [x-x-x]-ni-e te-[x x x x x x x x]-i-ni-e ^Dhal-di-[x x x ^{KUR}su-pa-a ^{URU}Hu-si-ši-i-li
8. [x-x-(x)]-ni-[x x x x]-li gu-ni x[x-x LÚ.UD]U.MÁŠ.TUR ^{LÚ}ši-ar-ki-ra
9. [x x x x x x x x x x x x] MUNUS-ni-ni mí-i [x x x x]-a i-bi-ri-ia-a-ni
10. [x x x]-ra-[x x x x x x x x x x] URU^{MEŠ}a-[li-li ? x x]x-ni-ni GÁN-ni-ni
11. [x x x x x x x x x x x x x]-ni ge-e-i hu-[x x x x x qu-r]a-di-ru-ú-u+e
12. [x x x x x x x x x x x x x]-i-te a-[x x x x x x x x]-ra a-mè-ni-ni
13. [x x x x x x x x x x x x x x x x] x [x x x x x x ar?-m]u?-zi-i
14. [x x x x x x x x x x x x x x x x x x x x x x x x x]-i-e
15. [x x x x x x x x x x x x x x x x x x x x x x x x x]-te

ÇEVİRİ :

1. Argišti'nin oğlu Rusa, Haldi'nin kudreti sayesinde yaptı.
2. Bazı Irua'lı kurban beyi olan insanları bütün haklı olanları (?)
3. Kurban beyine insanların/insanlığın şefinden e kadar/değin yeryüzü oluyor.
4. e değin/kadar insanlar/insanlık, neslini/tohumunu güneş tanrısının huzurunda.....
5. bütün haklı olanları (?), hangi yıl ben su kaynağını (?) kim 'yı yap(ma)alı
6. ülkeye (doğru) [-]na şehrinde
7. Haldi Supa ülkesi Husuşi şehrine ait olan
8. ben yaptım Šiarkira (mesleğindeki veya kökeninden olanların) kurban beyi
9. Kadınların hiç biri (?)..... tamamen (?)
10. Hangi şehirlerde (?) bahçe (?)
11. bir şey.....
12. su kaynağına (?) ait ile
13.
14.
15.

Yazıtı ait metnin içeriğini açıklamaya yönelik yapılmış çalışmalardan bazı notlar çıkarmak gerekirse şöyle özetlenebilir:

§ Stilistik açıdan pek çok M. Ö. VIII. yazıtında geleneksel olarak işlenen savaş ile ilgili bir bahsin burada geçmediği anlaşılmaktadır.⁹ Nitekim bu bahislerde geçen tipik sözcüklerden hiçbirine metne ait korunmuş pasajlarda rastlanmamıştır. C. F. Lehmann-Haupt,¹⁰ N. Adontz,¹¹ R. Grousset¹² ve B. B. Piotrovski'nin de¹³

⁹ Schäfer, 1977, 255.

¹⁰ Lehmann-Haupt 1910, 467.

¹¹ Adontz, 1946, 206.

¹² Grousset, 1947, 60-61.

¹³ Piotrovskij, 1966, 167-168; Piotrovski, 1969, 130.

yanlılıkla iddia etmiş oldukları üzere söz konusu metinde Hitit ve Muşkiler'den zannedildiğinden daha az bahsedilmiştir. Okunabildiği kadarıyla yazıtın içeriğinde buna ilişkin hiç bir kanıt yoktur.

§ Bilinmeyen iş veya insan grupları, kurban veya kurban beyleri (LÚ.UDU.MÁŠ.TUR), güneş tanrısı (^DUTU) ve 10. satırda geçen GAN = “toprak, bahçe” ideogramının kullanılması, F. W. König¹⁴ ile H. P. Schäfer'in de¹⁵ önceden tahmin ettiği üzere, - söz konusu metnin - gerçekleştirilen bayındırlık işlerinin propagandasının yapılmasıyla ilgili kültürel içerikli bir metin olduğunu akla getirmektedir. Terminolojide benzer yazıtların varlığı bilinmektedir.¹⁶

§ Metin içerisinde daha öncesinde Menua ve I. Arğışti'ye ait Urartu yazıtlarında adı geçen Supa ülkesinden söz edilmektedir.¹⁷ Bu nedenle Kaleköy Kalesi'nin içinde bulunduğu bölge Supa ülkesi ile ilişkilendirilmiştir.¹⁸

§ Metinde birden fazla kent adı geçmekte ve çoğul anlamda kentler (URU^{MEŠ}) ifadesi kullanılmıştır. Metnin içerisinde, yeri günümüzde bilinmeyen ve Urartu yazılı kaynaklarında ilk defa adı geçen “Husişili” kentinden söz edilmiştir.

§ Pek çok Urartu kral yazıtında olduğu gibi metnin kısmen de olsa I. tekil şahısta yazılmış olduğu görülür.¹⁹

¹⁴ HChl, 158, d.n. 11.

¹⁵ Schäfer, 1977, 255; Ayrıca yazıtın içeriği konusunda paylaşılan benzer görüşler için bkz. Altan Çilingiroğlu - Mirjo Salvini, “Rusahinili in Front of Mount Eiduru: The Urartian Fortress of Ayanis (7th Century B.C.), SMEA XXXV, 1995, 123; Salvini, 1995, 156; Margaret R. Payne, Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu, İstanbul, 2006, no. 12.1.2.;

¹⁶ UKN 128 (I.Arğışti'nin analları, metnin bir parçası dini bir içeriğe sahiptir.), UKN, no. 268 (Keşiş Gölü'ndeki II. Rusa steli) ve UKN, no. 278 (Svartnoc'da bulunmuş II. Rusa steli) örnek olarak verilebilir.

¹⁷ Urartu kralları Menua ve I. Arğışti yazıtlarında geçen Supa ülkesi için bkz. HChl, no. 25; HChl, no. 80-81; Diakonoff - Kashkai, 1981, 77; Ayrıca Toprakkale'de bulunan ve buluntu yerinden ötürü II. Rusa'ya tarihlenmesi gereken bir kil tablet üzerinde Şupa bir kent adı olarak belirtilmektedir. Konu için bkz. HChl, no. 12; Payne, 2006, no. 14.2.1

¹⁸ Salvini, 2005, 261-262; Ayrıca Supa ülkesinin Yukarı Fırat bölgesine lokalize edilebileceğine yönelik değerlendirmeler için bkz. Diakonoff - Kashkai, 1981, 77.

¹⁹ Schäfer, 1977, 255.

4. KALEKÖY KALESİ SERAMİĞİ

Kaleköy Kalesi'nin seramik buluntularının incelenmesine geçilmeden önce kale üzerinde konuya ilişkin ön bir saptama yapma gereği duyulmuştur. Öngörülen bu ön saptama, kale üzerindeki seramik parçalarının hangi alanlarda yoğunlaştığını tespit etmeyi amaçlamıştır. Yapılan çalışmada seramik buluntularının tamamına yakınının üç ayrı alanda yoğunlaştığı saptanmıştır. Kalenin güney ve batı eteği çanak çömlek parçalarının en yoğunluklu bulunduğu alanlardır. Bunlardan daha az yoğunluğa sahip diğer bir buluntu yeri, kalenin sitadeli durumundaki kaya podyumunun kendisidir.

Kaleye ait Urartu izleri taşıyan yapıların yoğunlaştığı alanların yakın yerlerinde seramik buluntularının bulunması, her iki arkeolojik unsurun birbirleriyle kesiştiğini ortaya koymaktadır.¹ Güney ve batı eteklerinde gözlemlenen bol miktardaki kap kırıklarının bulunma nedeni, sitadel ve sitadel çevresindeki söz konusu yönlerde yer alan pek çok yapıya ait malzemenin dik yamaçlardan eteklere doğru akıntıya uğramasının getirdiği yoğunluğun bir sonucu olmalıdır. Kalenin kuzey ve doğu eteklerinde herhangi bir seramik buluntusuna rastlanılmamıştır. Sitadelin kuzey ve doğu cephesinde görünürde önemli bir mimari kalıntı olmaması çanak çömlek kırıklarının bu yönlerde yoğunluk kazanmadığını açıklar niteliktedir.

Kalenin seramiği için yapılan tüm değerlendirmeler 141 adet kap parçası üzerinden yapılmıştır. Ancak söz konusu kap parçalarının büyük bir kısmı profil vermediğinden 15 adeti çizilmek suretiyle belgelenebilmiştir.

4. 1. SERAMİĞE YÖNELİK İSTATİSTİK ÇALIŞMASI

İstatistik çalışmaları, seramiğin kale yüzeyindeki dağılım oranı, seramik gruplarının kale üzerinde dağılım oranı ve seramik gruplarının kalede dönemsel dağılım oranı olmak üzere üç ayrı değerlendirme metoduna ayrılarak yapılmıştır. Gerçekleştirilen istatistiksel hesaplamalar sayısal ve yüzdesel tanımlı olarak verilmiştir.

Kaleköy Kalesi seramiğine yönelik tüm istatistiksel değerlendirmeler üzerinde ilk defa çalışma yürütülmüş 141 seramik parçası üzerinden yapılmıştır. İncelenen çanak çömlek parçalarının kale yüzeyindeki dağılımı batı etek (65), güney etek (61) ve sitadel (15) olmak üzere üç ayrı alanda toplanmıştır. Buna göre kale yüzeyindeki seramik buluntularının % 46'sı batı etek, küçük bir farkla % 43.4'ü güney etek ve daha az olarak % 10.6'u sitadel olarak yüzdesel bir dağılımı göstermektedir (Tablo 2).

Seramik gruplarının dağılımı arasında Yukarı Fırat Bölgesi'nin kızıl-kahverengi ya da devetüyü rengindeki Demir Çağı yerel özellikteki yivli ya da yivsiz seramiği 122 adet seramik parçasıyla kalede ezici bir sayısal üstünlüğe sahiptir. Geriye kalan diğer seramik grupları ise siyah astarlı Demir Çağı seramiği (7), düşük kaliteli Urartu seramiği (7), Orta Anadolu kökenli Demir Çağı seramiği (2), biri sırlı

¹ İki kaya mezarı, bunlarla ilişkili çeşitli kült döşemleri ve daha altta konumlanmış olan sitadel dışında yer alan kaideyi yapı sitadelin güney cephesinde konumlanırken, açık hava tapınağı ve sur temeline ya da büyük bir yapıya ait olması gereken basamaklı kaya yatakları batı cephede yer almaktadır.

kap parçası, diğeri kaba yapılmış depo kabı niteliğindeki Orta çağ seramiği (2) ve lüks kullanım amaçlı Biainili seramiği (1) olarak çoktan aza doğru sıralanmaktadır. Seramik gruplarının kale içerisindeki yüzdesel dağılımı % 86.5'si yerel özellikteki yivli ya da yivsiz Demir Çağı seramiği, % 4.96'i siyah astarlı Demir Çağı seramiği, aynı orana sahip % 4.96 düşük kalitede üretilmiş Urartu seramiği, % 1.41 Orta Anadolu kökenli Demir Çağı seramiği, yine % 1.41 oranlı Ortaçağ seramiği ve % 0.7 Biainili seramiği olarak tespit edilmiştir (Tablo 3).

Kalede saptanan seramik gruplarının dönemsel dağılımını doğru biçimde belirlemek için bazı tartışmaya açık konuları bir tarafa bırakma gerekliliği vardır.¹ İncelenen 141 seramik parçası arasında sayısı 129'ya ulaşan Yukarı Fırat Bölgesi Demir Çağı'nın yerel seramiği niteliğindeki kızıl-kahverengi ya da devetüyü renge sahip yivli-yivsiz çanak-çömlek kırıkları ile siyah astarlı Demir Çağı (7) seramiği, sayısal bakımdan ezici bir üstünlüğü elinde bulundurmaktadır. Söz konusu her iki seramik grubu % 91.4'lük yüksek bir yüzdesel dağılıma sahiptir; ve genel olarak Orta Demir Çağı'na tarihlenmektedir. Bunun yanı sıra Orta Demir Çağı'na ilişkin toplam sayıları 10'u bulan Biainili (1) ve düşük kalitede üretilmiş Urartu seramiği (7) ile Orta Anadolu kökenli (2) çanak çömlek buluntularını da unutmamak gerekir. Yüzdesel olarak her üç seramik grubu tüm çanak çömlek parçaları arasında %7 oranında bir ağırlığa sahiptir. Sonuç olarak Orta Demir Çağı'na tarihlenebilen tüm seramik gruplarının yüzdesel oranı % 98.5 kadar çıkabilmektedir. Ortaçağ'a tarihlenebilecek çanak çömlek parçaları hem sayısal (2) hem de yüzdesel bakımdan önemsiz bir orana sahiptir. Yüzdesel olarak % 1.5'e tekabül etmektedir (Tablo 4).

² Bu problemli konuların başında yerel-yivli seramiğin zaman sınırlamasının belirsiz oluşu gelmektedir. Bu seramik geleneği, Erken Demir Çağı'ndan Orta Demir Çağı'na değin varlığını sürdürmüştür.

5. DEĞERLENDİRME VE KARŞILAŞTIRMA

5. 1. MİMARİ YAPILARIN DEĞERLENDİRMESİ

Bir tepe üzerine kurulu olan kale, bu özelliği nedeniyle pek çok klasik Urartu kalesinin yerleşim modeliyle paralellik göstermektedir. Kuşatılması imkansız bir dağ silsilesinin parçası olan bir tepe üzerine kurulmuş olması, dere gibi bir su kaynağının yakınında yer alması ve güneyinde uzanan vadiye hakim olarak konumlanması, kalenin klasik Urartu yerleşim modellerine olan benzerliğinin ana hatlarını oluşturmaktadır. Yapıların teraslandırma yöntemiyle platformlar üzerine inşa edilmesinin temel nedeni, kalenin kurulacağı dik tepede yapılar için elverişli alan kazanma düşüncesinden kaynaklanmalıdır. Teraslandırma yoluyla yapılan kale imar tekniği Urartu mimari anlayışına yabancı değildir. Söz konusu imar tekniği Kaleköy'ün 4.17 km. batısındaki Mazgirt¹, Ağrı/Patnos yakınlarındaki Kancıklı² ve Kuzeybatı İran'daki Bastam³ Urartu kalelerinden bilinmektedir.

Kalede ayakta kalmış mimari kalıntıların bir çoğu kültürel işlevli yapılar görünümündedir. Bu kült amaçlı yapılar arasında kaya mezarları ve kaya platformlarından şekillendirilmesinden oluşan tapınım alanları öteki Urartu kalelerinde olduğu gibi Kaleköy Kalesi'nin de başlıca anıtsal yapılarıdır. Buradaki yapılar kalenin sitadel olarak tanımlanan kısımda yoğunlaşmıştır. Kale sitadelindeki kimi yapılar Urartu mimarisi kapsamında değerlendirildiğinde başka Urartu yapılarıyla çeşitli paralellikler kurabilmek mümkündür. Bu paralelliklerin en göze çarpanı, açık hava tapınağının önemli bir parçası olan nişli tapınım alanının Van Kalesi'ndeki Analıkız tapınım alanının küçültülmüş bir benzeri olmasıdır.⁴ Tek odalı kaya mezarına ve sarnıçlı kapıya ait kuyulu yapıların Kayalıdere(Muş/Varto), Palu I(Elazığ), Atabindi(Ağrı/Tutak), Marifet(Erzurum/Pasinler), Kale Hodar(Kuzeybatı İran) ve Karnıyarık(K. batı İran) kaya mezarlarının⁵ kuyulu iç mimari döşemiyle karşılaştırılabilmesi başka bir paralelliğe işaret etmektedir. İki odalı kaya mezarı, Van Kalesi'ndeki Neft Kuyu ile İç Kale ve Erzurum/Umudumtepe kaya mezarlarının korniş ve fisto süslemeleri ile benzerlikler taşımaktadır.⁶ Kalede yer alan merdivenli tünelin benzerleri Bağın, Palu, Pekerç, Toprakkale, Mazgirt, Habibuşağı ve Deliktaş gibi pek çok Urartu yerleşiminde karşımıza çıkmaktadır.⁷

Mevcut yapıların özenli işçilik göstermesi ve başta kemerli kapılar olmak üzere çeşitli mimari elemanların küçümsenemeyecek oranda Urartu'nun bölgesel yerel özelliklerini sergilemesi dikkat çekicidir. Kalede bulunan her iki kaya mezarının bölgeye özgü kemerli girişleri yerel mimari tarzın belirgin bir özelliğini yansıtmaktadır. Bu kemerli giriş uygulamasının benzer örneklerini bölgede Palu I-II, Bağın I-II, Mazgirt II ve Erbildi kaya mezarlarında görebilmek mümkündür.⁸ İki

¹ Huntington, 1901, 180.

² C. A. Burney - G.R.J. Lawson, "Measured Plans of Urartian Fortress", AnatSt X, 1960, 189 v.d.

³ Kroll, 1972, 294; Kleiss, 1980, 301.

⁴ Bkz. Açık Hava Tapınağı bölümüne, 24.

⁵ Çevik, 2000, 46; d. n. 282

⁶ Bkz. İki Odalı Kaya Mezarı ve Sarnıçlı Kapı bölümüne, 19.

⁷ Von Gall, 1968, 516-517; Hauptmann, 1972, 113, d.n. 57.

⁸ Sevin 1994, 60; Köroğlu, 1996, 36; Çevik, 2000, 32.

odali kaya mezarının ikinci oda kapısındaki kırmızı boya ile işlenmiş geometrik bezemeleri karşılaştırabilecek başkaca bir Urartu kaya mezarı bulunmamaktadır. Bununla birlikte Urartu kaya mezarlarının ne şekilde süs öğeleri taşıdığına dair önemli fikirler vermektedir. Tek odalı kaya mezarının kemer formu planı, Urartu için tekil bir örneği temsil etmesi nedeniyle Urartu'nun bölgesel yerel mimari uygulamalarına bağlanmıştır.

Nişli bir arka duvar ve onun önünde bulunan düz bir platform şeklindeki adak yeri, kalenin başlıca dinsel yapısı olarak değerlendirilmiştir.. Bu nişli tapınım alanının arkasında konumlanan düz bir kaya platformu ile büyük bir nişin varlığı, burasının birbirleriyle ilişkili birden fazla kutsal mekandan oluşmuş bir açık hava tapınağı olduğunu düşündürmektedir. Olasılıkla öteki bir kültürel alan, düz bir arka duvar ve önünde düz bir kaya platformundan meydana gelen yapıdır. Yapı platformu ile bağlantılı kayaya oyulmuş kanalların bulunması söz konusu yapının önemli bir özelliğidir.

Sitadelin güney cephesinin altında büyük bir yapı konumlanmıştır. Toprak yüzeyinde kalan bölümüyle arka duvar ve önünde düz bir platformdan oluşan yapı, yönetici sarayının kaya tabanları olması uzak bir ihtimal değildir. Uzunluğu 30 m'ye ulaşan yapı, şimdiki haliyle revaklı bir yapı görünümündedir.

5. 2. SERAMİK DEĞERLENDİRMESİ

Kaleköy Kalesi'nde incelenen çanak çömlek malzemesini kronolojik olarak iki ayrı döneme ayırmak mümkündür. Yoğunlukları birbirlerinden oldukça farklı olan iki ayrı dönemin dört seramik grubu sırasıyla yerel nitelikteki yivli ya da yivsiz Demir Çağı seramiği, siyah astarlı Demir Çağı seramiği, Biainili seramiği ve Ortaçağ seramiği olarak belirlenmiştir.

Dağılıma dayalı bir sıra takip edilirse kaledeki en büyük seramik grubunu Yukarı Fırat Bölgesi odaklı kullanım görmüş yerel seramiği niteliğindeki kızıl-kahverengi ya da devetüyü renklerini taşıyan yerel bir seramik grubu oluşturmaktadır (Çiz. 6).⁹ Adı anılan seramik grubu çanak-çömleklerinin ağız kenarı ile omzu arasındaki yivli bezemeler yaygın bir süsleme öğesi olarak kullanılmıştır. Yivli bezeme ile karakteristik bir özellik kazanmış bu seramik grubu bölgede ilk defa Erken Demir Çağı'nda ortaya çıkmış ve Orta Demir Çağı'nda da büyük oranda varlığını sürdürmüştür. Süslemeleri genellikle paralel, çapraz çizgiler ve içiçe açılı motiflerinden oluşmaktadır. Bu seramik türünün yayılım alanı batıda Malatya-Adıyaman'dan doğuda Bingöl'e ve kuzeyde Erzincan'a değin uzanmıştır.¹⁰

Kalede incelenen yerel nitelikteki yivli ya da yivsiz çanak çömlek parçalarının üzerindeki izlerden ağır dönen bir çarkta biçim verildikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca hamurunun renginde astarlı olmaları ve hamurlarının içerisindeki ince ya da orta kum katkısı ortak başka özellikleridir. Bu grup seramiklerin ağız kenarı genellikle dışa ya da içe doğru kalınlaştırılmış ya da kıvrılmıştır. Orta Demir Çağı'nın kap formları, Erken Demir Çağı kap

⁹ Bu yerel seramik grubunun ortak özellikleri için bkz. Sevin, 1991, 98; Belli, 1993, 62.

¹⁰ Sevin, 1987a, 454 v.d.; Danık, 2002, 80 v.d.; Ceylan, 2005, 21 v.d.

formlarından farklı olarak keskin olmayan, daha yuvarlak hatlı bir görünüme sahiptir. Bu görünüm kalede gözlemlenen kimi çanak çömlek parçalarının formlarında izlenebilmektedir.

Yerel-yivli seramik grubu Yukarı Fırat Bölgesi M. Ö. VIII. yüzyıl yerleşimlerinde yaygın bir kullanım görmüştür (Res. 27).¹¹ Bu seramik türü, genellikle kırmızı-kahverengi astarlı ve ağız kenarından gövdeye doğru olan bölümünde yiv/çizi bezemeli olarak kendisini karakterize etmektedir. Bölgede Erken Demir Çağı'ndan beri kimi küçük farklılıklarla devamlılığını sağlayan dönemin bu çanak-çömlek kültürü, M. Ö. VII. yüzyılda yerini, ağırlıklı oranda "Biainili seramiği" olarak bilinen kırmızı astarlı Urartu seramiğine¹² ve yivsiz dışa ya da içe kalınlaştırılmış ağız profilli kaplara bırakmış olduğu önerilmektedir.¹³

Siyah astarlı Demir Çağ seramiği olarak adlandırılan seramik grubunun Doğu Anadolu'da karşılaştırılabilecek benzer bir seramik grubu bulunmamaktadır. Bu seramiğin Demir Çağı'nda kullanım görmüş ve muhtemelen sınırlı bir alana yayılmış bölgenin yerel bir seramiği olduğu sanılmaktadır.¹⁴ Kaleköy Kalesi'nde söz konusu seramik grubunu kendi arasında dış yüzeyi siyah, içi siyah ve dış yüzeyi siyah, içi farklı renk olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.

Kaleköy Kalesi'nde gerek kırmızı astarlı Biainili seramiğinin gerekse de Biainili seramiğinin daha düşük kaliteli çeşitlemelerinin varlığına yönelik kanıtlar toplanmıştır. Sadece ele geçen küçük bir kap parçası örneği ile temsil edilse de - kalede - parlak kırmızı astara sahip, iyi perdahlanmış ince cidarlı Urartu çanaklarının kullanılmış olduğu bildirilmiştir.¹⁵ Kaledeki az miktardaki Biainili seramiğini mevcut verilerle belirli bir yüzyıl içerisine tarihlemek mümkün değildir. Bu seramik lüks kullanım amaçlı olarak kalede sınırlı bir üretime tabi tutulmuş olmalıdır. Aynı dönemi işaret eden ve Orta Anadolu kökenli olduğu düşünülen boyalı bir seramik parçasını belirtmekte fayda vardır.

Ortaçağ seramiği, kalede bu döneme ilişkin iskanın zayıf olması nedeniyle yoğunluk kazanmadığı anlaşılmıştır. Eteklerinde kimi Ortaçağ'a ait sınırlı düzeyde mimari izler bulunsa da kalenin sitadel kısmında ne seramik düzeyinde ne de mimari veri olarak bir ize (iki odalı kaya mezarının dromosuna kazınmış haç dışında) rastlanılmamıştır. Kalenin güney ve batı eteklerinde bulunan büyük boyutlu küp parçalarının bazılarının Orta Çağ'a ait olması muhtemeldir (Res.28). Ayrıca batı etekte geç bir dönemi temsil ettiği açık olan küçük bir seramik buluntusu kayda değerdir.

¹¹ Sevin, 1989a, 454, 469. Karin Bartl, "Some Remarks on Early Iron Age in Eastern Anatolia", *Anatolica XXI*, 1995, 209.

¹² Köroğlu, 1996, 18, 88; Sevin, 1988a, 6 v.d; Sevin, 1989a, 454; Sevin, 1991, 98.

¹³ Köroğlu, 1996, 78.

¹⁴ Bu seramik grubunun bölgenin yerel bir seramiği olabileceği konusunda sayın hocam Veli Sevin olumlu bir görüş bildirmiştir

¹⁵ Urartu seramiğinin varlığını ve özellikle kırmızı astarlı ince kenarlı Urartu çanaklarının teyitini öncesinde kaleye ilişkin bir çalışma yapan H. P. Schäfer'de yapmıştır. Bkz. Schäfer, 1977, 254.

SONUÇ

Tunceli-Mazgirt yakınlarında konumlanan Kaleköy Kalesi, yer seçimi önceliğinde klasik Urartu kale yerleşimleriyle benzerlikler göstermektedir. Kuşatılması imkansız bir dağ silsilesinin parçası olan bir tepe üzerine kurulmuş olması, dere gibi bir su kaynağının yakınında yer alması ve güneyinde uzanan vadiye hakim olarak konumlanması, kalenin klasik Urartu yerleşim modellerine olan benzerliğinin ana hatlarını oluşturmaktadır. Kale, güney ile doğu yöndeki büyük Urartu merkezlerinden gelen yol güzergâhlarının birleştiği bir noktada inşa edilmiştir. Kale, özellikle batısında ve kuzeybatısında varlığı bilinen Urartu yerleşimlerine açılan güzergâhları ya da karayollarını denetleyen bir merkez görünümündedir. Kalenin 750 m. çapındaki hacmi ve kültürel karakterli anıtsal yapıları göz önünde tutulursa Urartu Krallığı'nın batı topraklarını korumak amaçlı kurulmuş sıradan bir sınır karakolu ya da bir konaklama istasyonu olarak nitelendirilemeyeceğini açıkça ortaya koymaktadır.

Urartu Krallığı'nın batı eyaletini oluşturan Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki yazılı kaynaklar ve zengin arkeolojik kalıntılar, bölgenin Urartu Devleti için önemli bir yer olduğuna işaret etmektedir. Yapılan bu çalışma ile Urartu kralı II. Rusa döneminde Urartu ülkesi topraklarının çeşitli yerlerinde krali tarzdaki yeni inşaat programları uygulamasının Kaleköy Kalesi'ni de kapsadığına yönelik güçlü kanıtlar toplanmıştır.

İçerisinde barındırdığı birden fazla kültürel amaçlı yapı ve bunlarla örtüşen kültürel içerikli yazıtın varlığı Kaleköy Kalesi'ni bölgedeki diğer Urartu yerleşimlerinden farklı kılmıştır. Kalenin kültürel başlıca önemli yapıları arasında açık hava tapınak kompleksi, bir açık hava kutsal alanı, benzer örneklerine Urartu başkenti Tuşpa'da rastlanan krali tarzda inşa edilmiş iki odalı kaya mezarı ile ince işçilikli tek odalı kaya mezarı ve bu her iki kaya mezarının çevresinde düzenlenmiş kült işlevli çeşitli mimari unsurlar sayılabilir. Okunabildiği kadarıyla kaledeki yazıt metninin başat yanlarından biri, gerçekleştirilen bir bayındırlık faaliyetinin dinsel bir propagandasına yönelik bir içeriğe sahip olmasıdır. Yapılan gözlemler sonucu kültürel karakter taşımayan sivil amaçlı yapıların, sitadeli oluşturan kaya podiyumunun altındaki teraslandırılmış platformlarda kesimlerde aranabileceği anlaşılmıştır.

Yüzey buluntuları arasında karşılaşılan çok sayıdaki çanak çömlek buluntusu kalenin Orta Demir Çağı'nda iskan gördüğünü kanıtlamaktadır. Yerleşimin M.Ö. VII. yüzyılda varlığını sürdürdüğü kesindir. Yüzeyde bulunan pek çok demir madeni cürufu Kaleköy Kalesi'nin yakın çevresinde bulunan zengin demir yataklarıyla ilişkisini göstermesi açısından önemlidir. Kaleköy'ün çevresinde yer alan yüksek tepelere kurulmuş küçük çaplı yerleşimlerin ulaşım güvenliğini sağlamakla beraber Kaleköy Kalesi gibi önem taşıyan merkezleri korumak ve bölgede başta mevcut maden potansiyeli olmak üzere krallığın ekonomik çıkarlarını güvenlik altına almak için kuruldukları sonucuna varılmıştır. Buradaki maden yataklarının ve metalürjik üretimin değeri, M. Ö. 743 yılında yapılan ve Aşağı Fırat Bölgesi'nin Urartu egemenliğinden çıkması ile sonuçlanan savaştan sonra daha da artmış olmalıdır.

Yazıt, M. Ö. VII. yüzyıl içerisinde hüküm süren II. Rusa dönemini işaret etse de elde edilen arkeolojik bulgular tartışmalı olmasından ötürü Kaleköy

Kalesi'nin tam olarak hangi zaman aralığında inşa edildiğine yönelik belli bir kanıt sunmazlar. Ancak yüzeyde tespit edilen yerel nitelikteki yivli seramiğin yoğunluğu nedeniyle yerleşimin iskan tarihi başlangıcının M. Ö. VIII. yüzyıla tarihlenebileceği düşünülmektedir. Bununla birlikte II. Rusa döneminde kaleye yeni yapıların eklenmesiyle yerleşim, Urartu döneminde nihai görünümüne kavuşmuştur.

Kalede belirlenen iki kaya mezarı kendilerine özgü özellikler taşıması açısından önemlidir. Kemerli ön cephe mimarisi ile dikkati üzerine çeken iki odalı kaya mezarına dair bilinenlere ek olarak, ikinci oda kapısı kanatlarında kırmızı boyayla yapılmış yarım halka şeklindeki süslemeler ilk defa yapılan bu çalışma ile keşfedilmiştir. Bu özelliğinden ötürü Urartu kaya mezarları arasında eşî olmayan tekil bir örneği temsil etmektedir. Mezarın kuzey yanında bulunan sarnıçlı kapının yapılma amacının Hitit kökenli ölüm sonrası yaşam anlayışı ile örtüşen yerel bir anlayıştan kaynaklandığı sanılmaktadır. Kalede tek odadan oluşan kuyulu yapı ikinci bir kaya mezarı olarak burada ilk defa tanımlanmıştır. Kaya odasının kavisli biten arka duvarı, Urartu mimari tasarımı bakımından alışılagnelmiş bir planı ortaya koymamaktadır. Bu kaya mezarının kapısı ve planı yerel özellik olarak değerlendirilmektedir.

Bir kaya bloğu üzerinde düzlenmiş bir ön platform ve nişli arka plan düzenlemesi ile öne çıkan Kaleköy Kalesi'nin açık hava tapınağı, Van Kalesi'ndeki Analıkız açık hava tapınağının minyatürel bir tasarım anlayışını yansıtmaktadır. Nişli arka duvarın hemen arkasında yer alan düzlenmiş farklı bir kaya platformu ve onunla ilişkili tabanında stel ile sunu çanak yuvalarının oyulmuş olduğu dev boyutlu bir kaya nişi açık hava tapınağının belirgin özelliklerini oluşturmakla kalmayıp, Urartu açık kült alanları arasında en iyi korunabilmiş örneklerden birini temsil etmektedir.

Kalenin M. Ö. VII. yüzyılın ortalarında diğer önemli Urartu merkezlerinde olduğu gibi yıkıma maruz kaldığı sanılmaktadır. Kalede Urartu devrinin bitiminden sonra geç dönemlerde zayıf karakterli de olsa iskan görmüştür. Bunu yüzeyinde bulunan az sayıdaki Ortaçağ'a ait çanak çömlek buluntusu doğrulamaktadır.

KAYNAKLAR

- ADONTZ, Nicolas, *Historie d'Armenie: Les Origines du xe siècle au Vie (Av. J. C.)*, Paris, 1946.
- ANDRAE, W., *Die Stelenreichen in Assur*, Leipzig, 1913.
- ANONİM, 1967 *Tunceli İl Yıllığı*, Tunceli, " Tarihsiz ".
- ANONİM, *Harita : Erzincan - J 43-d 3*, THGK, 1985, Seri K 816.
- ASTOUR, Michael, "The Arena of Tiglath-pileser III's Campaign Against Sarduri II (743 B.C.)", *Assur* 2/3, 1979, 1-23.
- BARNETT, R. D.- GÖKÇE, N., "The Find of Urartian Bronzes at Altın Tepe, Near Erzincan", *Anatolian Studies* 3, 1953, 121-129.
- BARTL, Karin, "Some Remarks on Early Iron Age in Eastern Anatolia", *Anatolica* XXI, 1995, 205-212.
- BELLİ, Oktay, "Demir Çağda Doğu Anadolu Bölgesinde Demir Metalurjisi" *Anadolu Demir Çağları I*, İzmir, 1987, 89-107.
- BELLİ, Oktay, "Der Beschriftete Bronzehelm des Königs Menua aus der Festung Burmageçit bei Tunceli", *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors Studies in Honor of N. Özgüç*, Ankara, 1993, 61-67.
- BELLİ, Oktay, "Urartu Krallığı'nın Tarihsel Gelişimi", *Urartu: Savaş ve Estetik/Urartu: War and Aesthetics*, İstanbul, 2004, 45-73.
- BİLGİ, Önder, "Fırat Nehri Kenarında Bir Urartu Yerleşmesi", *IX. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler I*, Ankara, 1986, 317-318.
- BİLGİ, Önder, "Iron Age Pottery from Köşkerbaba Höyük", *Anatolian Iron Ages II* (Ed. A. Çilingiroğlu - D. H. French), 1991, 11-28.
- BURNEY, C. A.- Lawson, G. R. J., "Measured Plans of Urartian Fortress", *Anatolian Studies* X, 1960, 177-196.
- BURNEY, Charles - LANG, David Marshall, *The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus*, London, 1971.
- CASTELLINO, Giorgio R., "Il Frammento degli Annali di Sargon II", *Malatya III. Rapporto Preliminare delle Campagne 1963-1968 Il Livello Eteo Imperiade e Quelli Neoetei* (Ed. P. E. Pecorella), Roma, 1975, 69-73.
- CEYLAN, Alpaslan, "The Erzincan, Erzurum and Kars region in the Iron Age", *Anatolian Iron Ages 5* (Ed. A. Çilingiroğlu-G. Darbyshire), London, 2005, 21-29.
- ÇEVİK, Nevzat, "Murat Koyağı'nda Bir Urartu Kalesi: Şebeteria", *Kültür* 95, 1992, 25-35.
- ÇEVİK, Nevzat, "Urartu Kaya Mezarlarında Ölü Kültüne İlişkin Mimari Elemanlar", *Türk Arkeoloji Dergisi* 31, 1997, 419-459.
- ÇEVİK, Nevzat, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara, 2000.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, "Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları", *Anadolu Araştırmaları* 9, 1983, 311-317.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir, 1984.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, *Urartu Tarihi*, İzmir, 1994.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan - SALVİNİ, Mirjo, "Rusahinili in Front of Mount Eiduru: The Urartian Fortress of Ayanis (7th Century B. C.), Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XXXV, 1995, 111-124.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997.

- ÇİLİNGİROĞLU, Altan - SALVINI, Mirjo, "Historical Background of Ayanis", *Ayanis I, Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998* (Ed. A. Çilingiroğlu - M. Salvini), Documenta Asiana VI, Roma, 2001, 15-24.
- DANIK, Ertuğrul, "Vasgirt Kaya Mezarları Hakkında İlk Gözlemler", *İdol* 9, 2001, 12-16.
- DANIK, Ertuğrul, "Yukarı Fırat Bölgesi 2000 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması ", *19.Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 2002, 79-92.
- DANIK, Ertuğrul, "Yukarı Fırat Bölgesi 2002 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 2004, 139-154.
- DİAKONOFF, Igor M. - KASHKAİ, S. M., *Geographical Names According to Urartian Texts (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX)*, Wiesbaden, 1981.
- DİAKONOFF, Igor M. - MEDVEDSKAYA, I. N., "The Kingdom of Urartu", *Bibliotheca Orientalis* XLIV N° 3/4, 386-394.
- HITCHNER, R. Bruce, "A Letter from the Editor-in-Chief Editorial Policy, Instructions for Contributors, and Abbreviations ", *American Journal of Archaeology* CIV-1, 2000, 3-24.
- FORBES, Thomas B., *Urartian Architecture*, BAR International Series 170, London, 1983.
- FRANGİPANE, M., "Melid", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* VIII, 1997, 34-52.
- GOETZE, Albrecht, *Kulturgeschichte des Alten Orients, Kleinasien*, München, 1957.
- GONNET - BAĞANA, "Friky'a'da Geç Bronz Çağına Tarihlenebilecek Kaya Eserleri Üzerine Gözlemler", *IX. TTK Kongreye Sunulan Bildiriler I*, Ankara, 1986, 273-278.
- GROUSSET, Rene, *Historie de L'Armenie des Origines a 1071*, Paris, 1947.
- GÜVEN, Kenan, *Tabiat Güzellikleri ve Kültürel Değerleri ile Tunceli*, Ankara, 1991.
- HAAS, Volkert, "Death and the Afterlife in Hittite Thought", *Civilizations of the Ancient Near East III* (Ed. Jack M. Sasson), Newyork, 1995, 2021-2030.
- HAUPTMANN, Harald, "Norşun-Tepe, Historische Geographie und Ergebnisse der Grabungen 1968/69" *Istanbuler Mitteilungen* 19/20, 1969/70, 21-78.
- HAUPTMANN, Harald, "Die Grabungen auf dem Norşun-Tepe, 1970", *Keban Projesi 1970 Yaz Çalışmaları*, 1972, Ankara, 103-117.
- HAWKİNS, John David, "The Land of İşuwa: The Hieroglyphic Evidence", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1996, 281-295.
- HULİN, P., "New Urartian Inscriptions from Adilcevaz", *Anatolian Studies* IX, 1959, 189-195.
- HUNTINGTON, Ernst, "Weitere Berichte über Forschungen in Armenien und Commagene", *Zeitschrift für Ethnologie* 33, 1901, 173-209.
- HÜBSCHMANN, Heinrich, *Die Altarmenischen Ortsnamen*, Amsterdam, 1969.
- KÖNIG, Friedrich W., *Handbuch der chaldischen Inschriften I-II*, AfO Beiheft 8, Graz, 1955-1957.
- LUCKENBİL, D. D. *Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II*, Chicago, 1926-1927.
- İŞİK, CENGİZ, "Habibuşağı Nekropolü", *Belleten* LI - 200, 1987, 549-580.
- İŞİK, Fahri, *Die Offenen Felsheiligtümer Urartus und ihre Beziehungen zu denen der Hethiter und Phryger*, Roma, 1995.

- IŞIK, Fahri, "Das Felsgrab von Köseoğlu und Totentempel Urartus" *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 1995-96, 28, 211-234.
- IŞIK, Fahri, "Batı Uygarlığı'nın Kökeni: Erken Demirçağ Doğu-Batı Kültür ve Sanat İlişkilerinde Anadolu", *Türk Arkeoloji Dergisi* 28, 1989, 1-39.
- KALAÇ, Mustafa, "Kömürhan Urartu Kitabesi", *Belleten* XXV/98, 1961, 348-354.
- KARAOSMANOĞLU, Mehmet, "Suçatı Urartu Kemer", *Belleten* LV/214, 1991, 595-693.
- KLEIN, Jeffrey J., "Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altuntepe", *Anatolian Studies* XXIV, 1974, 77-94.
- KLEISS, W. - HAUPTMANN, H., *Topographische Karte von Urartu, Verzeichnis der Fundorte und Bibliographie*, AMI Ergänzungsband 3, Berlin, 1976.
- KLEISS, Wolfram, "Bastam, an Urartian Citadel Complex of the Seventh Century B.C.", *American Journal of Archaeology* 84/3, 1980, 299-304.
- KÖROĞLU, Kemalettin - DİNÇOL, Ali M. "Palu Yazıtı Üzerine Bir Not", *Anadolu Araştırmaları* XI, 1989, 123-126.
- KÖROĞLU, Kemalettin, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul, 1996.
- KROLL, Stephan E. "Excavations at Bastam Iran" (Çev. William G. Doty), *Archaeology* XXV-4, 1972, 292-297.
- LEHMANN - HAUPT, C.F., *Materialen zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, Berlin, 1907.
- LEHMANN - HAUPT, C. F., *Armenien Einst und Jetzt I*, Berlin, 1910.
- LEHMANN - HAUPT, C. F., *Armenien Einst und Jetzt II/2*, Berlin, 1931.
- MELİKİSHVİLİ, G. A., *Urartskie Klinobrazny Nadpisi*, Moskow, 1960.
- MUHLI, J. D.- MADDİN, R.- STECH, T.- ÖZGEN, E., "Iron in Anatolia and the Nature of the Hittite Iron Industry", *Anatolian Studies* XXXV, 1985, 67-84.
- NASHEF, Khaled, *Die Orts- und Gewässernamen der mittellassyrischen Zeit (Répertoire Géographique des Textes Cuneiformes 5)*, Wiesbaden, 1982.
- ÖĞÜN, Baki, "Die Urartäischen Bestattungsbräuche", *Studien Zur Religion und Kultur Kleinasiens. Festschrift für F. K. Dörner II*, Leiden, 1978, 639-678.
- ÖZGÜÇ, Tahsin, *Altuntepe II. Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*, Ankara, 1969.
- PAYNE, Margaret R. - SEVİN, Veli, "A New Urartian Inscription from Elazığ/Bahçecik, Eastern Turkey", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 43/1, 2001, 111-119.
- PAYNE, Margaret R., *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul, 2006.
- PECORELLA, Paolo Emilio, "Neo-Hittite Levels of Malatya", *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology I* (Ed. E. Akurgal), Ankara-İzmir, 1973, 135-142.
- PIOTROVSKIJ, Boris B., *Il Regno di Van: Urartu*, Roma, 1966.
- PIOTROVSKY, Boris B., *Urartu* (Translated from the Russian by James Hogarth), London, 1969.
- RUSSELL, H. F., *Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia*, Oxford, 1980.
- SAĞLAMTİMUR, Haluk, "The volumes of some Urartian pithoi", *Anatolian Iron Ages 5* (Ed. A. Çilingiroğlu - G. Darbyshire), London, 2005, 139-144.

- SALVİNİ, Mirjo, Le testimonianze storiche Urartee sulle regioni del Medio Eufrate MEΛITHNH, KOMMAΓHNH, ΣΟΦHNH, TOMIΣA, *la Parola del Passato* CXLII-CXIV, 1972, 100-111.
- SALVİNİ, Mirjo, *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Darmstadt, 1995a.
- SALVİNİ, Mirjo, "Monumental Stone Inscriptions", *Ayanis I, Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998* (Ed. A.Çilingiroğlu-M. Salvini), Documenta Asiana VI, Roma, 2001, 251-270.
- SALVİNİ, Mirjo, "Reconstruction of the Susi Temple at Adilcevaz on Lake Van" *A View from the Highlands, Archaeological Studies in Honour of Charles Burney* (Ed. Antonio Sagona), Peeters, 2004, 245-275.
- SALVİNİ, Mirjo, "Studi preparatori per il 'Corpus dei testi urartei (CTU)'. Ricerche del 2004 e 2005 in Turchia orientale. Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XLVII, 2005, 257-272.
- SEVİN, Veli, "Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1985", *IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1987a, 279-300.
- SEVİN, Veli, "Urartu Oda Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler", *Anadolu Demir Çağları I*, İzmir, 1987b, 35-55.
- SEVİN, Veli, "Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1986", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 1988a, 1-44.
- SEVİN, Veli, "Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu", *Höyük I*, 1988b, 51-64.
- SEVİN, Veli, "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması, 1987", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1989a, 451-500.
- SEVİN, Veli, "Urartular'a ait Dünyanın En Eski Karayolu", *Anadolu Araştırmaları XI*, 1989b, 47-63.
- SEVİN, Veli, "The Southwestward Expansion of Urartu: New Observations", *Anatolian Iron Ages II*, 1991, 97-112.
- SEVİN, Veli, "Three Urartian Rock-Cut Tombs from Palu", *Tel Aviv XXI-1*, 1994, 58-67.
- SEVİN, Veli, "Elazığ/Bahçecik Yazıtı ve Urartu Eyalet Sistemi Üzerine Düşünceler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15/2, 2005, 379-384.
- SCHÄFER, Hans Peter, "Zur Stele Menuas aus Bağın (Balın)", *Istanbul Mitteilungen* 23/24, 1973/74, 33-37.
- SCHÄFER, Hans Peter, "Die Inschrift Rusa II. Argıştehinis in Mazgirt-Kaleköy (UKN 279 = HChl 127), *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 18, 1977, 249-268.
- STEINHERR, Franz, "Die Urartäischen Bronzen von Altuntepe", *Anatolia III*, 1958, 97-102.
- TARHAN, M. Taner, "Urartu Devleti'nin «Kuruluş» Evresi ve Kurucu Krallardan «Lutipri = Lapturi» Hakkında Yeni Görüşler", *Anadolu Araştırmaları* 8, 1980, 69-114.
- TAYLOR, J. G., "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan and Upper Mesopotamia, with Notes of Researches in the Deyrsim Dag in 1866 ", *Journal of Royal Geographical Society* 38, 1868, 281-361.
- VAN LOON, Maurits Nanning, *Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul, 1966.

- VAN LOON, "The Euphrates Mentioned by Sarduri II of Urartu" *Anatolian Studies Presented to Hans Güstav Güterbock on the Occasion of His 65th Birthday* (Ed. K. Bittel-H. J. Houwink), İstanbul, 1974, 187-194.
- VON GALL, Hubertus, "Zu den Kleinasiatischen Treppentunneln", *Archäologischer Anzeiger* 1967/4, 1968, 504-527.
- WARTKE, Ralf-Bernhard, *Urartu: Das Reich am Ararat*, Mainz, 1998.
- WATERMAN, Leroy, *Royal Correspondance of the Assyrian Empire I*, An Arbor, 1930.
- WÜNSCH, J. - MÜLLER, D. H., "Die Keil-Inschrift von Aschrut-Darga, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Cl., Bd. 36, Wien 1888, 5 vdd.
- YILDIRIM, Recep, "Burmageçit Urartu Miğferleri", *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)* 2/2, 1988, 217-228.
- YILDIRIM, Recep, "Elazığ Müzesinde Bulunan Birkaç Urartu Kılıcı", *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)* 3/2, 1989, 279-288.
- YILDIRIM, Recep, "Urartian Belt Fragments from Burmageçit, Now on Display in Elazığ Museum", *Anatolian Iron Ages II*, 1991, 131-148.
- ZİMANSKY, Paul, "The cities of Rusa II and the end of Urartu", *Anatolian Iron Ages 5* (Ed. A. Çilingiroğlu-G. Darbyshire), London, 2005, 235-240.

ÖZET

Kaleköy Kalesi, Tunceli iline bağlı Mazgirt ilçesinin kuzeydoğusunda yer alan bir tepe üzerinde konumlanmıştır. Karayolu ile ilçe merkezinden uzaklığı 15 km. iken kuş uçuşu uzaklığı 4.17 km. olarak ölçülmüştür. Kale, adını hemen güneybatısında bulunan Kaleköy Köyü'nden almaktadır. Yerden itibaren 80 m. yüksekliğe sahip kale, tepe eğimindeki teraslar üzerine inşa edilmiştir. Kaleye ilişkin ilk keşifler XIX. yüzyılın sonlarında gerçekleşmiştir.

Urartu döneminde Van - Malatya yol güzergahının üzerinde yer alan kalenin yüzeyindeki arkeolojik ve filolojik kanıtlar Urartu döneminde en az iki yapım evresi geçirdiğini ortaya koymaktadır. Ortaçağ'a ait bulgular zayıftır; ancak sınırlı olsa da bir iskanın olduğu kabul edilmelidir. Kalenin kısmen tahrip olmuş tek yazıtı M. Ö. VII. yüzyılda hüküm sürmüş Urartu kralı II. Rusa'ya aittir. Kale içerisinde dönemin inanç sistemine yönelik yapıların yoğunluğu, yerleşimin önemli bir kültürel işlevine işaret etmektedir. Bunu Urartu çivi yazısı ile mezar dromosuna kazınmış yazıtın içeriği de doğrular niteliktedir.

Kale içerisindeki yapılar güney ve batı cephelerde yoğunluk kazanmıştır. Kalenin sitadel kesmi açık bir şekilde seçilebilmektedir. Yerleşimde iki farklı kaya mezarı saptanmıştır. Bunlardan biri iki odalıdır; ve ahşap ev öykünmesine uygun olarak yapılmıştır. Ana mezar odasının içerisinde yer yer kırmızı renkli boya motifleri görülmektedir. Bu kaya mezarı ile ilişkili dışarıya doğru bir sarnıca/kuyuya açılan kapı çerçevesi, kült amaçlı bir işlevi yerine getirmiş olmalıdır. Öteki bir mezar yapısı tek odalı olup, kapısı ve planı yerel özellikler gösterir. Tapınım için yapılmış yapılar arasında nişli tapınım alanı ile en tepe de bulunan kutsal alan önemlidir. Yerleşimin en büyük yapısı, sitadelin hemen aşağısında yer alan ve yönetici sarayına ait kaya tabanları olarak değerlendirilen uzun yapılı kaya platformudur.

Küçük yüzey buluntuları arasında başta Orta Demir Çağı yerel nitelikteki yivli ya da yivsiz seramiği olmak üzere Biainili seramiği ve Orta Çağ'a ait çanak çömlek parçaları ile çeşitli büyüklükteki demir cürufları yer almaktadır.

Kalenin yıkımı M. Ö. VII. yüzyılın ortalarında öteki Urartu yerleşimlerinin terk edilmesiyle sonuçlanan ve eş zamanlı olarak ortaya çıkan siyasal gelişmelere bağlanabilir. Hem Kaleköy Kalesi'nde, hem de onun içinde yer aldığı Yukarı Fırat Bölgesi'nde 125 yıla yakın süre devam eden Urartu egemenliği, II. Rusa döneminden sonra sonlanmış görünmektedir.

SUMMARY

Kaleköy Fortress is located on a hill, which is on the north-east of Mazgirt county of Tunceli province. Its distance from Mazgirt was measured in 15 km by road and 4.17 km by geographically distance. The fortress has taken its name the Kaleköy Village located on the south-west. The fortress height is 80 meters up from its ground and it was built on the terraces on the slopes of the hill. The first discoveries were made during the end of XIX. century about the fortress.

Archaeological and philological evidences on the surface of the fortress located Van-Malatya route in Urartu period prove that it has got at least two structural phase. Medieval evidences are weak however it is accepted that there was a limited settling. The partly destroyed mere inscription of the fortress is belonged to Rusa II of Urartu. Density of buildings related to religion system in the fortress shows that the settlement could be used as a religious center. It is confirmed by the inscription carved into rock-cut tomb dromos with Urartu cuneiform.

The buildings in the fortress are dense on the south and west fronts. Citadel part of the fortress can be seen obviously. Two different rock-cut tombs were determined. One of them has got two rooms and built according to adaptation of a wooden house structure. Red painted decorations are seen in a main room of the rock-cut tombs. This door frame opened towards the cistern/well related to this rock-cut tomb can have been used to be in a function of a cult. The structure of the other rock-cut tomb has one room; its door frame and plan show the local characteristics. The sacred area situated on the top of the hill and worship area with niches are important among the other areas. The biggest construction of the settlement near underside the citadel and rock basements assumed as a governor palace is a long shaped rock platform.

Among the small surface findings, there are mainly Middle Iron Age local grooved rims ware, Biainili ware, Medieval sherds and various size iron slag.

Destroy of the fortress can be related to political affairs with synchronic events caused to abandon the Urartian sites. Urartu hegemony lasted approximately 125 years in both Kaleköy and Upper Euphrates Region, where the fortress situated, seemed to finish after the Rusa II period.

HARİTA, PLAN, ÇİZİM, TABLO VE FOTOĞRAFLARIN AÇIKLAMALARI

Harita 1: Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki Urartu Yerleşimleri, Lev. I.

Harita 2 : Kaleköy Kalesi'nin Topografik Planı, Lev. II.

Kroki 1 : Kaleköy Kalesi'nin Krokisi, Lev. III

Çizim 1 : İki Odalı Kaya Mezarının Planı ve Kesitleri (N. Çevik), Lev. IV.

Çizim 2 : Tek Odalı Kaya Mezarının Planı ve Kesiti, Lev. V.

Çizim 3: Nişli Tapınım Alanının Güneyden Çizimsel Görünümü, Lev. VI.

Çizim 4 : Açık Hava Tapınağı Kompleksinin Krokisi (F. Işık), Lev. VII.

Çizim 5 : Sitadel Dışındaki Büyük Yapının Planı ve Kesitleri Lev. VIII.

Tablo 1 : Kaleköy Kalesi Yazıtı'nın Ortografisi (H. P. Schäfer), Lev. IX.

Çizim 6 : Kaleye Ait Demir Çağı Seramik Buluntularının Çizimi, Lev. X - XI.

Çiz. 6a : Çanak parçası, çap: 22 cm., devetüyü hamurlu, hamurunun renginde astarlı, ince kum katkılı, içi ve dışı açık. iyi pişirilmiş, çark yapımı. Sitadel (Demir Çağı), Lev. X.

Çiz. 6b : Kulplu parçası, devetüyü hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, içi açık, iyi pişirilmiş, çark yapımı. Batı eteği (Demir Çağı), Lev. X.

Çiz. 6c : Çanak parçası, çap: 26 cm., devetüyü hamurlu, hamurunun renginde astarlı, ince kum katkılı, içi ve dışı açık, iyi pişirilmiş, yiv bezemeli, çark yapımı. Batı eteği (Demir Çağı), Lev. X.

Çiz. 6d : Çanak parçası, çap: 32 cm., devetüyü hamurlu hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, içi ve dışı açık, iyi pişirilmiş, çark yapımı. Batı eteği (Demir Çağı), Lev. X.

Çiz. 6e : Çanak parçası, çap: 30 cm., kahverengi hamurlu, devetüyü renginde astarlı, orta kum katkılı, dışı açık, iyi pişirilmiş, çark yapımı. Batı eteği (Demir Çağı), Lev. X.

Çiz. 6f : Çanak parçası, çap: 30 cm., devetüyü hamurlu, hamurunun renginde astarlı, iri kum katkılı, içi ve dışı açık, iyi pişirilmiş. Batı eteği (Demir Çağı), Lev. X.

Çiz. 6g : Çanak parçası, çap: 30 cm., kahverengi hamurlu, kırmızı renkte astarlı, ince kum katkılı, içi ve dışı açık, orta pişirilmiş, çark yapımı. Batı eteği (Demir Çağı ?), Lev. X.

Çiz. 6h : Çömlek parçası, çap: 30 cm., kahverengi hamurlu, devetüyü renginde astarlı, ince kum katkılı, içi ve dışı açık, orta pişirilmiş. Güney eteği (Demir Çağı), Lev. X.

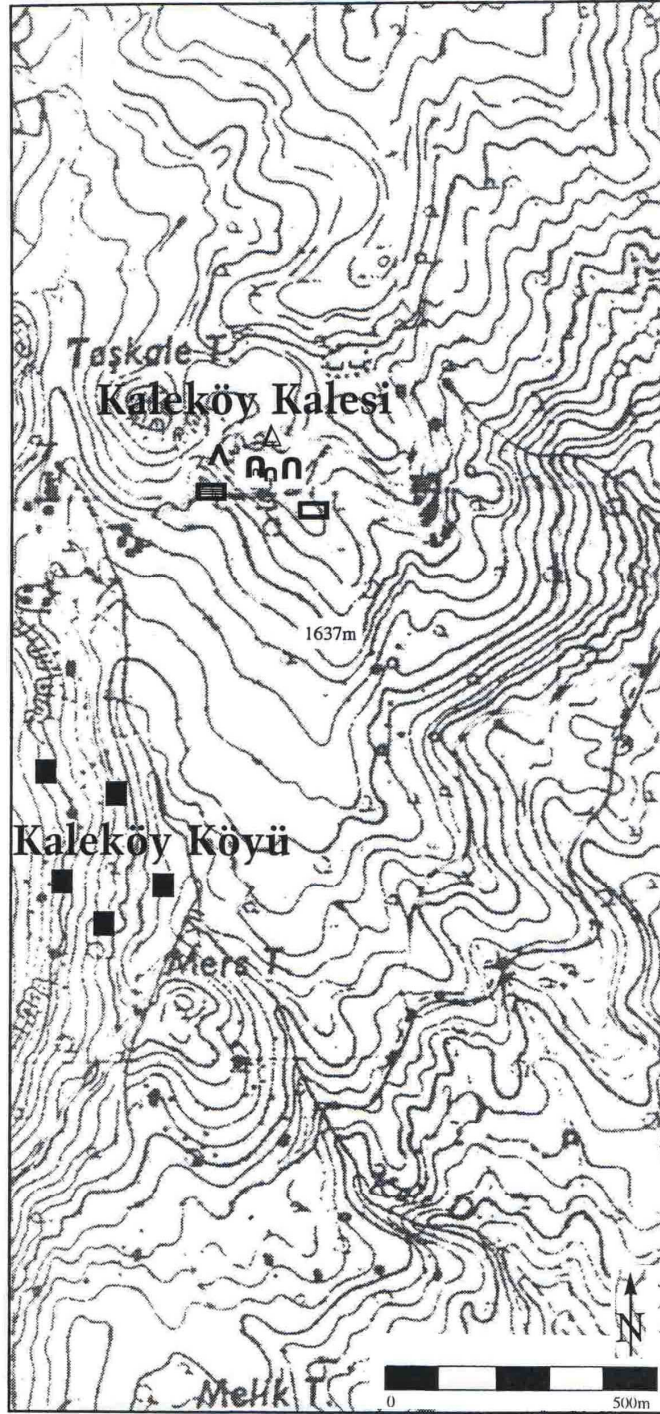
Çiz. 6i : Çanak parçası, çap: 20 cm., koyu devetüyü hamurlu, açık kırmızı renkte astarlı, ince kum katkılı, içi ve dışı açık, iyi pişirilmiş, çark yapımı. Güney eteği (Demir Çağı), Lev. X.

Çiz. 6j : Çanak parçası, çap: 28 cm., devetüyü hamurlu, hamuru renginde astarlı, saman katkılı, ağırsız, orta pişirilmiş, el yapımı. Güney eteği (Demir Çağı ?), Lev. X.

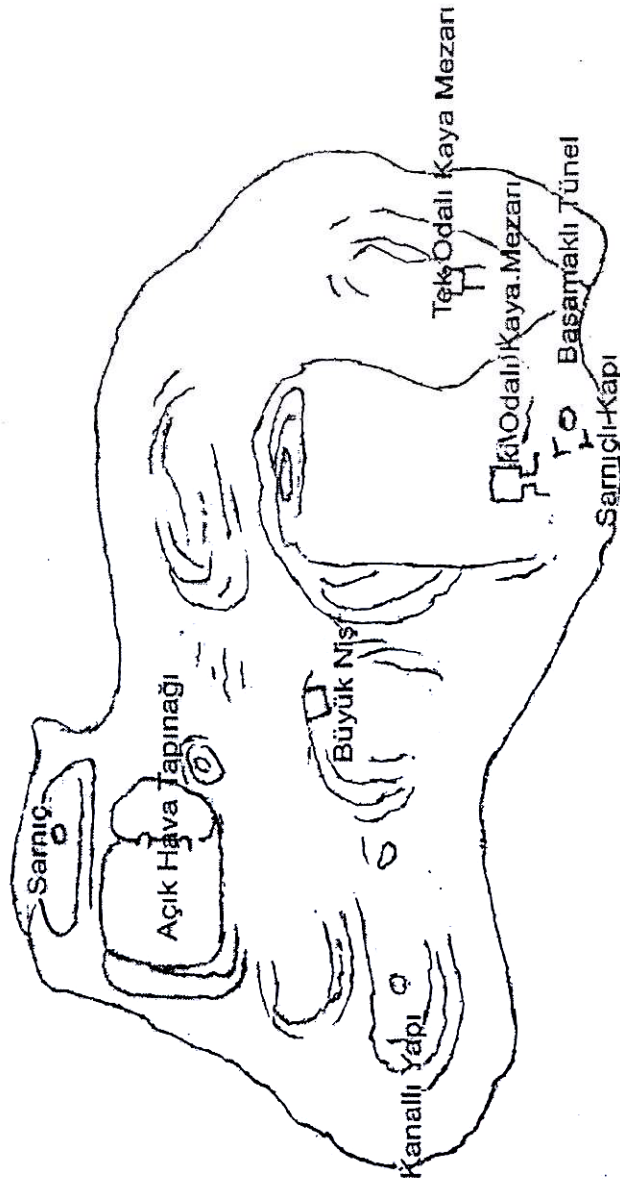
Çiz. 6k : Kulplu çömlek parçası, çap: 30 cm., devetüyü hamurlu, hamuru renginde astarlı, orta kum katkılı, dışı açık orta pişirilmiş, çark yapımı. Güney eteği (Demir Çağı), Lev. XI.

Çiz. 6l : Çömlek parçası, çap: 12 cm., koyu devetüyü hamurlu, hamuru renginde astarlı, ince kum katkılı, içi açık, orta pişirilmiş, çark yapımı. Güney eteği (Demir Çağı ?), Lev. XI.

- Çiz. 6l : Kulp parçası, açık kahverengi hamurlu, kırmızımsı - kahverengi astarlı, ince kum katkılı, açkılı, iyi pişirilmiş, çark yapımı. Güney eteği (Demir Çağı), Lev. XI.
- Çiz. 6m : Çanak parçası, çap: 20 cm., kahverenginde hamurlu, devetüyü renginde astarlı, ince kum katkılı, içi ve dışı açkılı, iyi pişirilmiş, oluk ve kırmızı boya bezemeli, çark yapımı. Güney eteği (Demir Çağı), Lev. XI.
- Çiz. 6n : Çanak parçası, çap: 22 cm., koyu kahverengi hamurlu, devetüyü renginde astarlı, ince kum katkılı, içi ve dışı açkılı, iyi pişirilmiş, çark yapımı. Güney eteği (Demir Çağı), Lev. XI.
- Tablo 2 : Kaleye Ait Seramik Buluntularının Yüzeye Göre Dağılımı, Lev. XII.
- Tablo 3 : Kaleye Ait Seramik Buluntularının Seramik Gruplarına Göre Dağılımı Lev. XII.
- Tablo 4 : Kaleye Ait Seramik Buluntularının Dönemsel Dağılımı, Lev. XII.
- Res. 1 : Kaleköy Köyü (Kaleden Çekim), Lev. XIII.
- Res. 2 : Kaleköy Kalesi (Güneyden), Lev. XIII.
- Res. 3 : Kalenin Güney ve Güneybatısından Bir Görünüm, Lev. XIV.
- Res. 4 : Demir Cürüfları, Lev. XIV.
- Res. 5 : Kalenin Sitadeli ve Teraslandırılmış Platformları (Güneyden), Lev. XV.
- Res. 6 : İki Odalı Kaya Mezarının Genel Görünümü, Lev. XV.
- Res. 7 : İki Odalı Kaya Mezarının Giriş Kapısı ve Dromosu, Lev. XVI.
- Res. 8 : İki Odalı Kaya Mezarının Kapısına Ait Zivana Delikleri (İçerden), Lev. XVI.
- Res. 9 : İki Odalı Kaya Mezarının Ana Odasına Ait Niş, Lev. XVII.
- Res. 10 : İki Odalı Kaya Mezarının Yan Oda Kapısı, Lev. XVII.
- Res. 11 : İki Odalı Kaya Mezarının Yan Oda Girişi Duvar Boyası Süslemeleri, Lev. XVIII.
- Res. 12 : İki Odalı Kaya Mezarı Girişi ve Sarnıçlı Kapı, Lev. XVIII.
- Res. 13 : Tek Odalı Kaya Mezarı Platformuna Çıkan Basamaklar, Lev. XIX.
- Res. 14 : Tek Odalı Kaya Mezarı Kapısı, Lev. XIX .
- Res. 15 : Tek Odalı Kaya Mezarının İçerisindeki Kuyu, Lev. XX.
- Res. 16 : Basamaklı Tünel, Lev. XX.
- Res. 17 : Açık Hava Tapınağı (Arkadan Görünüm), Lev. XXI.
- Res. 18 : Açık Hava Tapınağı (Önden Görünüm), Lev. XXI.
- Res. 19 : Büyük Niş, Lev. XXII.
- Res. 20 : Büyük Nişe Ait Detay, Lev. XXII.
- Res. 21 : Kalenin Batı Yamacındaki Kanallı Yapı, Lev. XXIII.
- Res. 22 : Açık Hava Tapınım Alanı, Lev. XXIII.
- Res. 23 : Sitadel Dışında Yer Alan Büyük Yapı, Lev. XXIV.
- Res. 24 : Kalenin Sitadeli Çevreleyen Teraslandırılmış Sur Temel Yatakları, Lev. XXIV.
- Res. 25 : Kaleköy Kalesi Yazıtı (Sol ve Sağ Yüz), Lev. XXV.
- Res. 26 : Kaleköy Kalesi Yazıtı, Sol Yüz Detayı, Lev. XXV.
- Res. 27 : Kaleköy Kalesi'nde Çizimi Yapılmış Bir Grup Demir Çağı Seramiği, Lev. XXVI.
- Res. 28 : Kaleköy Kalesi Demir ve Orta Çağ Seramikleri, Lev. XXVI.

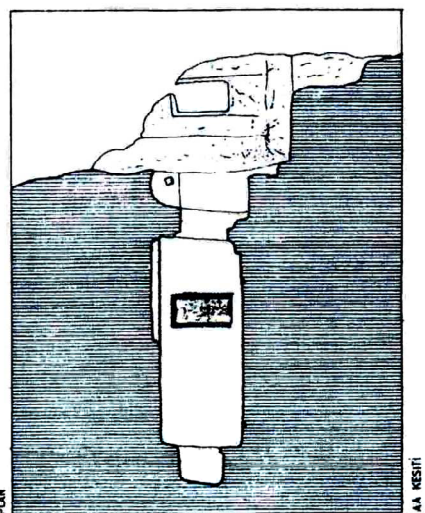
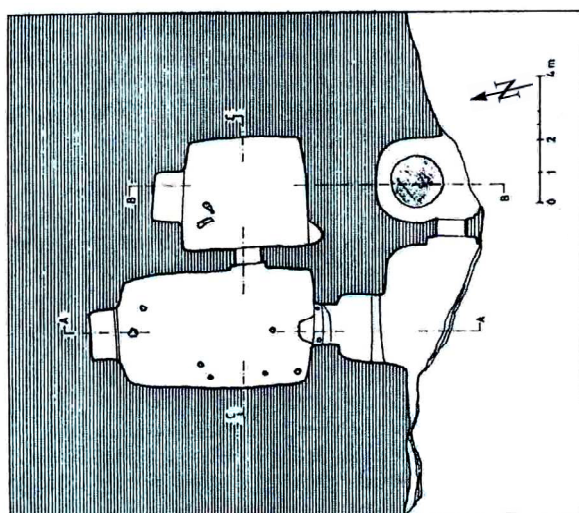
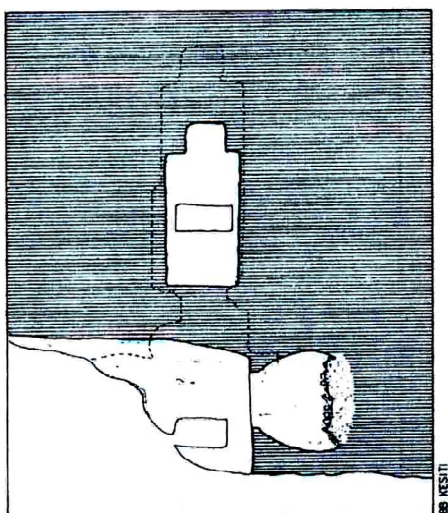
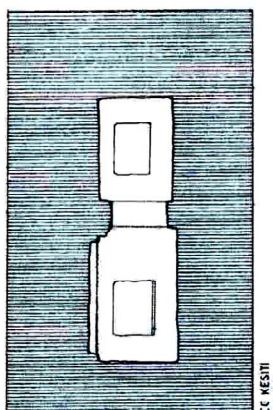

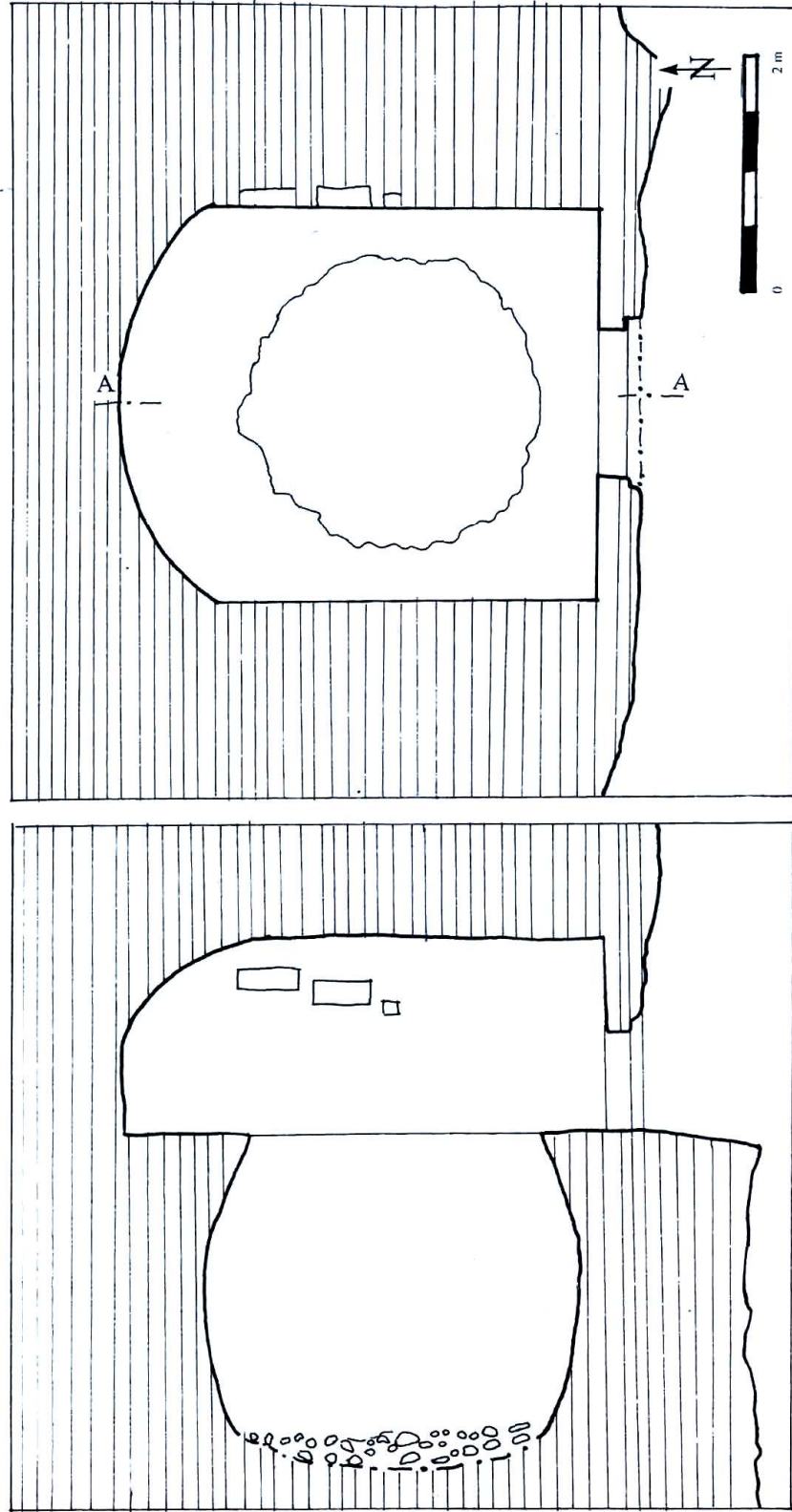
Harita 2

Sitadel Dışında Yer Alan Büyük Yapı

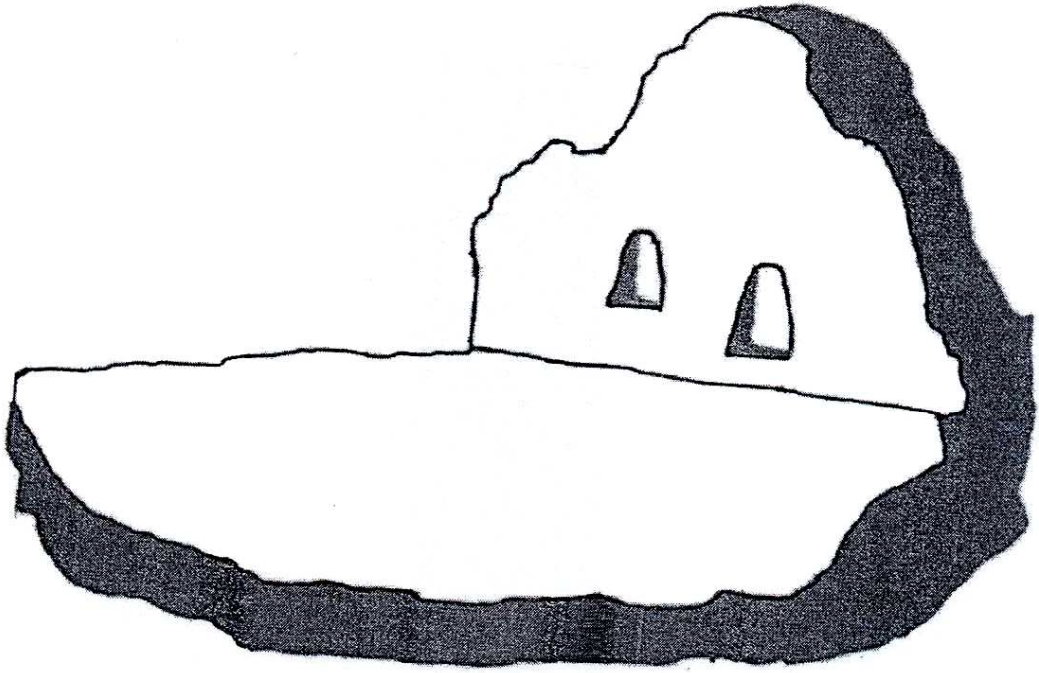
Kroki 1

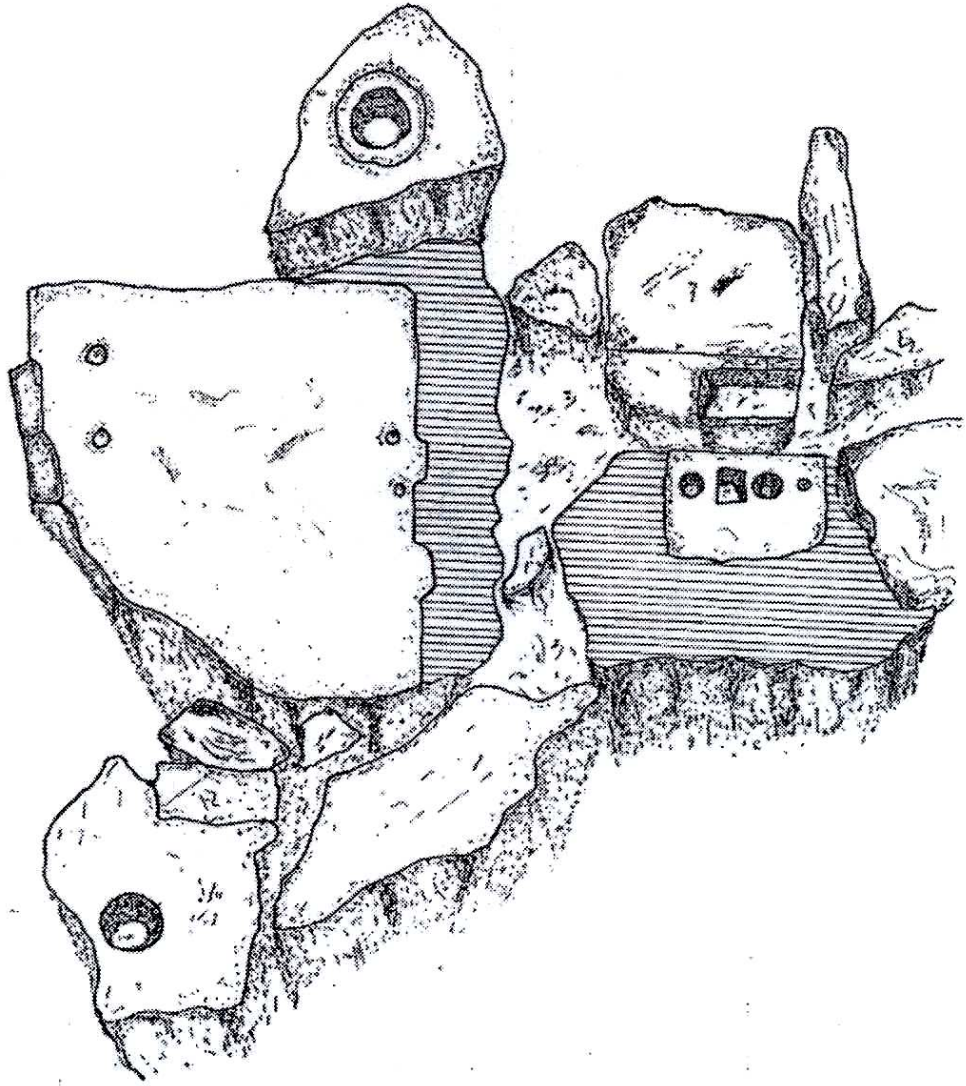

Çizim 2

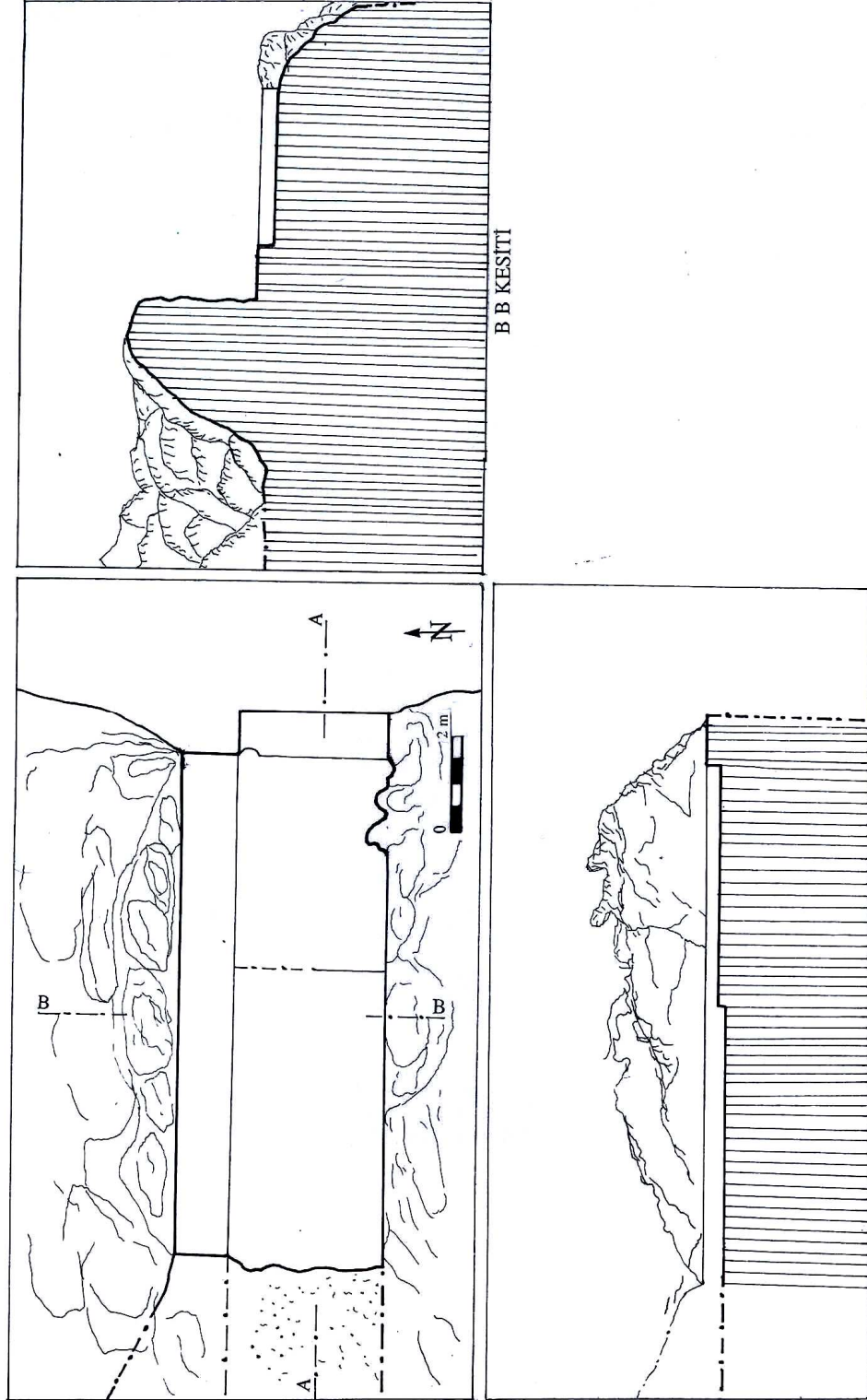
A A KESİTİ

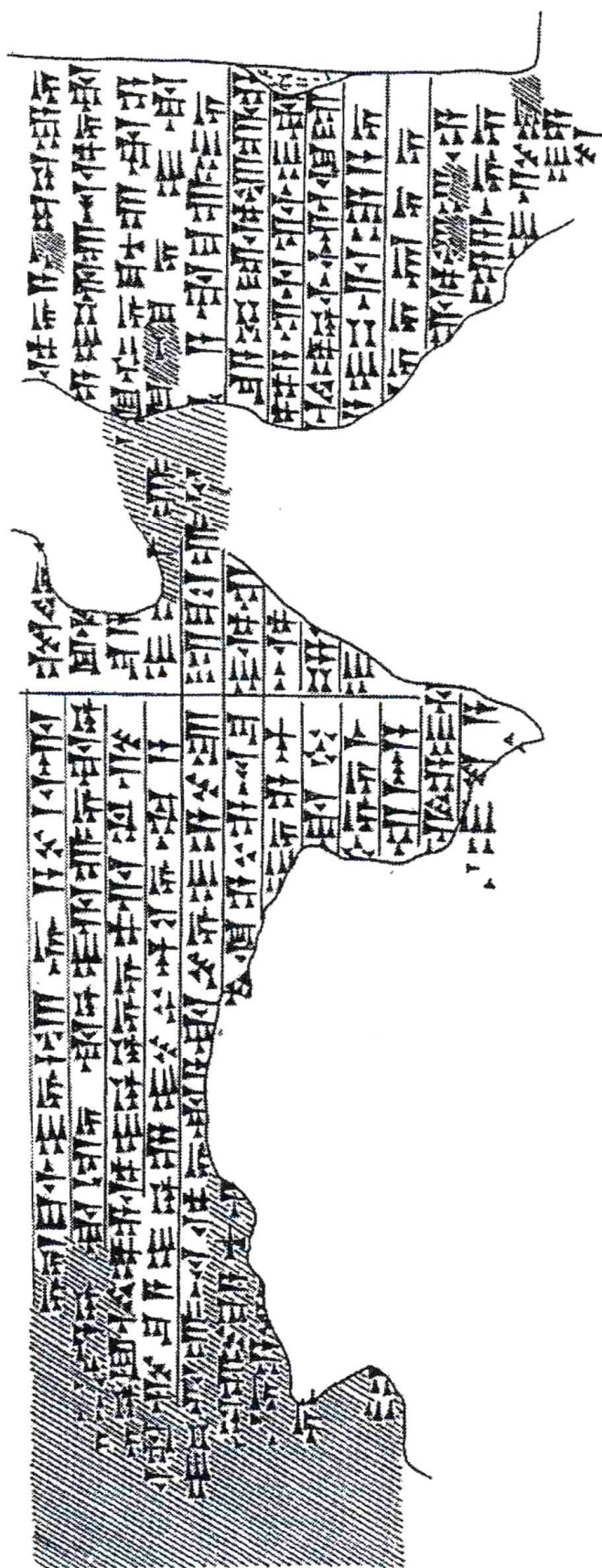
Çizim 3

Çizim 4

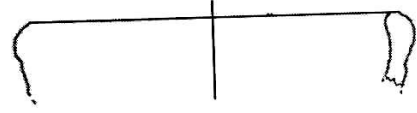
Çizim 5

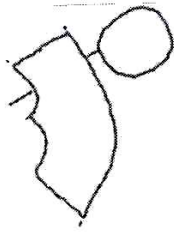
Tablo 1

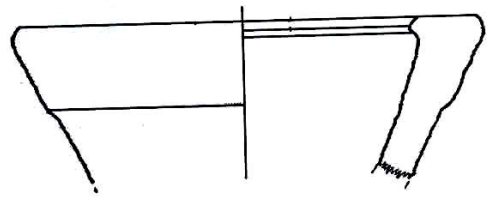
6a

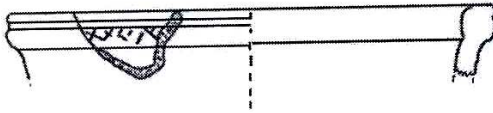
6f

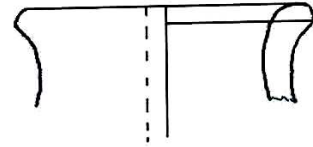
6b

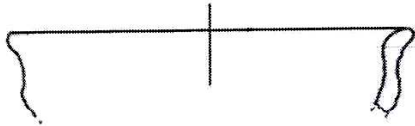
6g

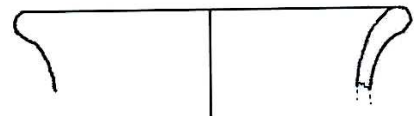
6c

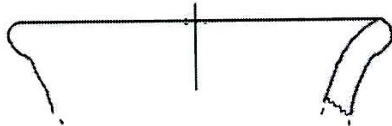
6h

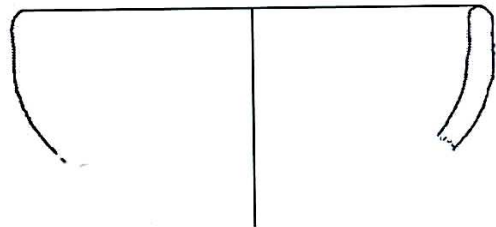
6d

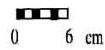
6i

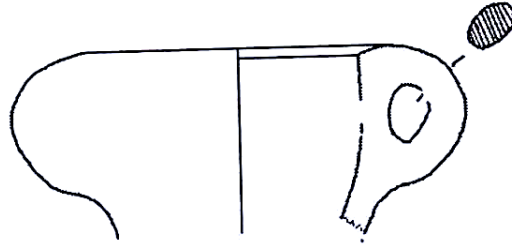
6e

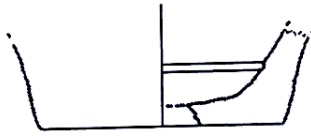
6i

Çizim 6

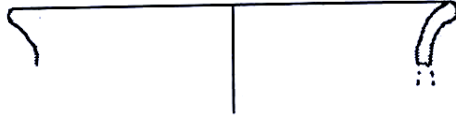
6j

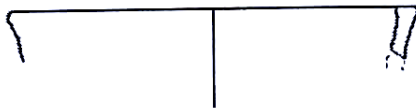
6k

6l

6m

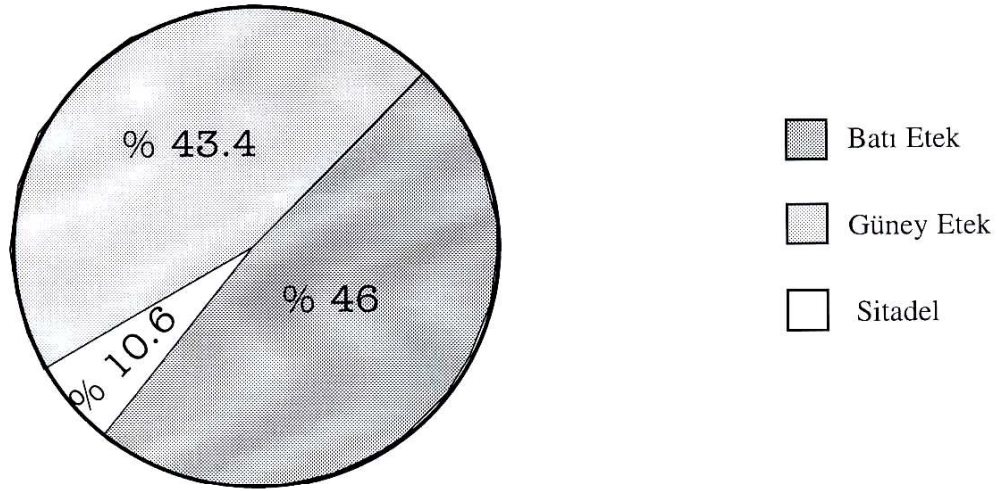

6n

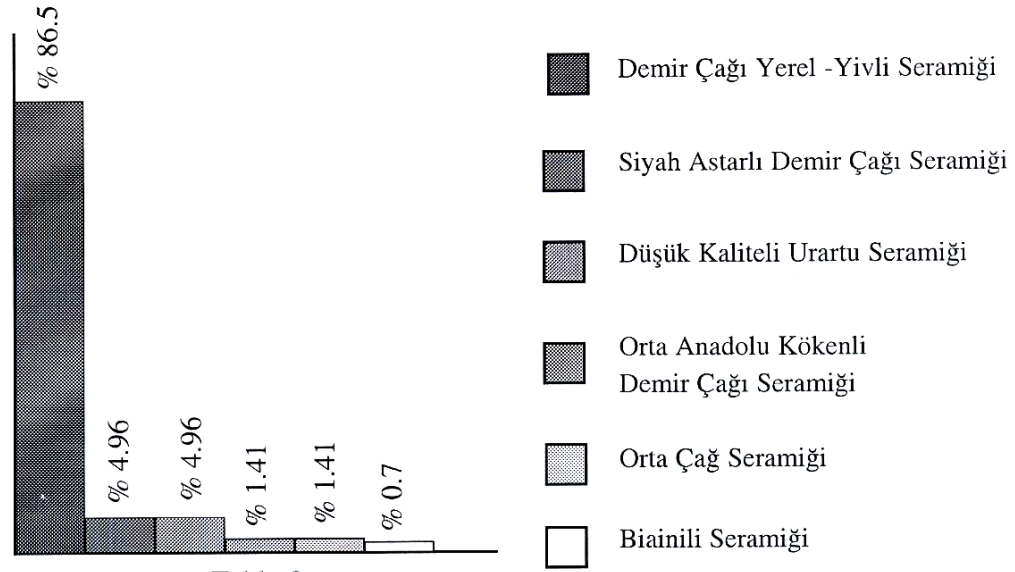

0 6 cm

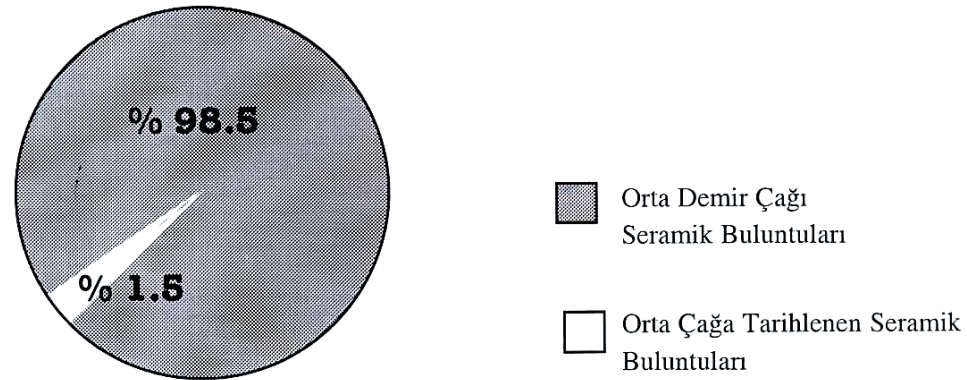
Lev. XII

Tablo 2

Tablo 3

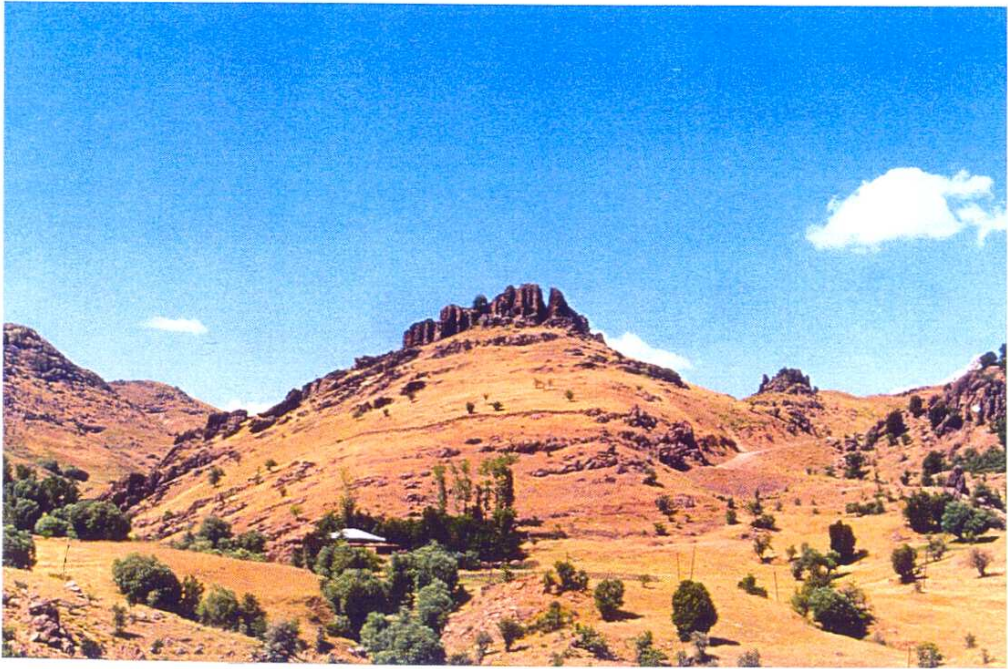

Tablo 4

Lev. XIII

Resim. 1

Resim. 2

Lev. XIV

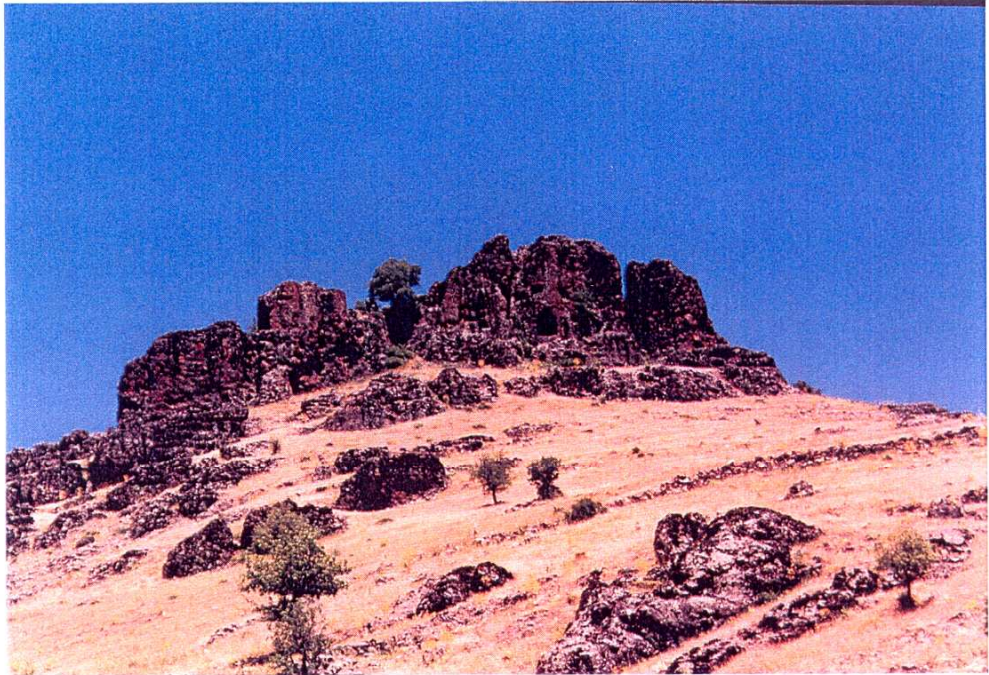

Resim. 3

Resim. 4

Lev. XV

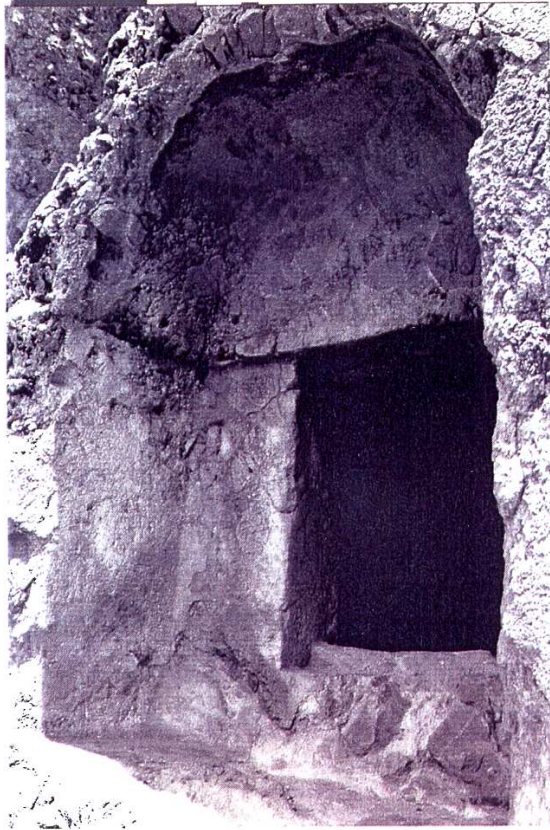

Res. 5

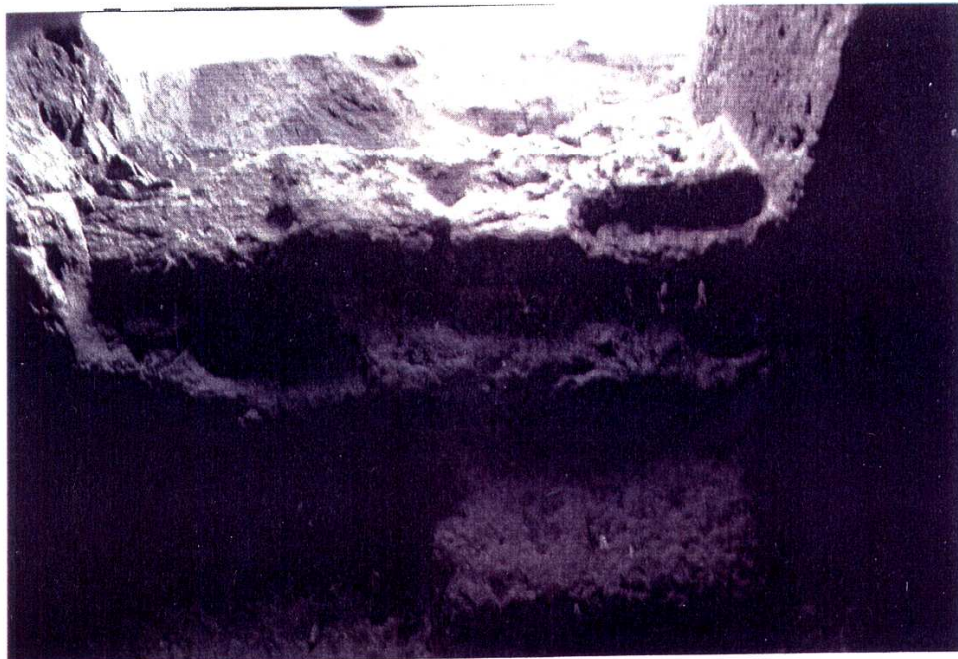

Res. 6

Lev. XVI

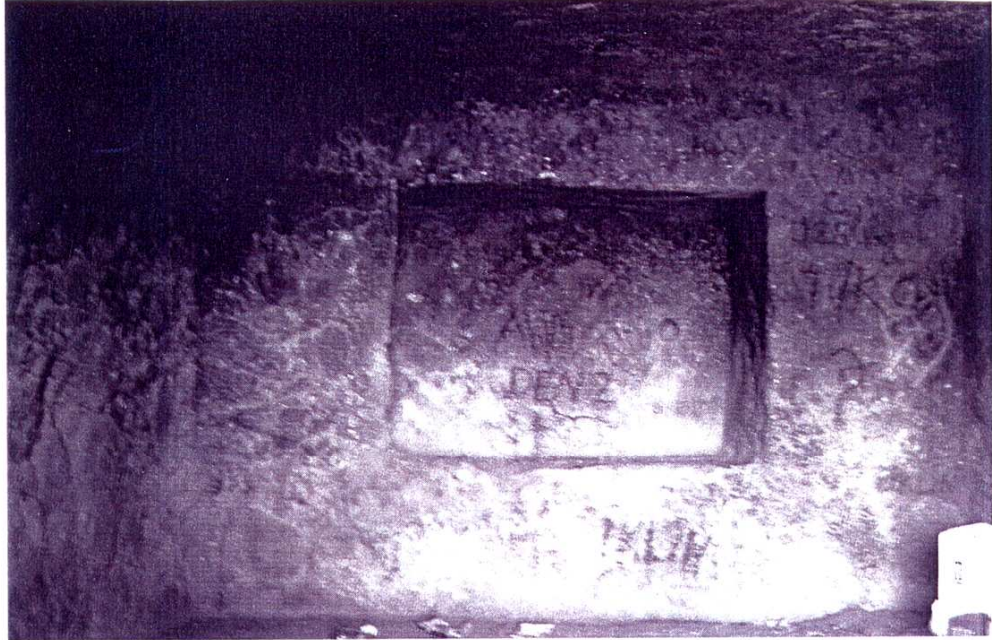

Res. 7

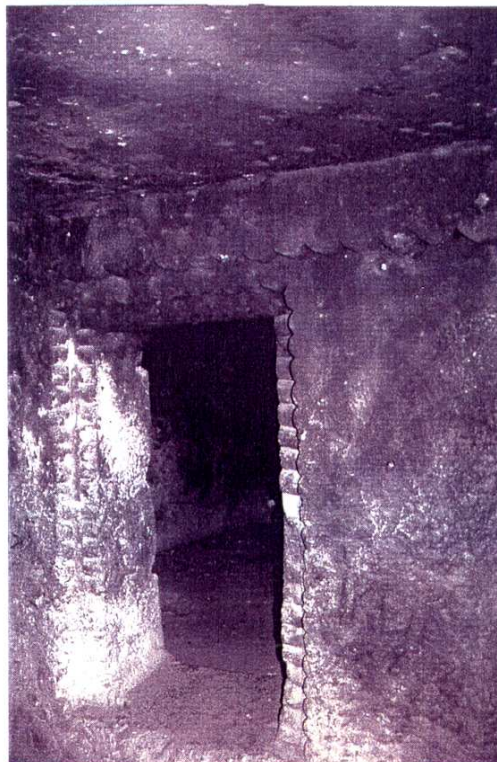

Res. 8

Lev. XVII

Res. 9

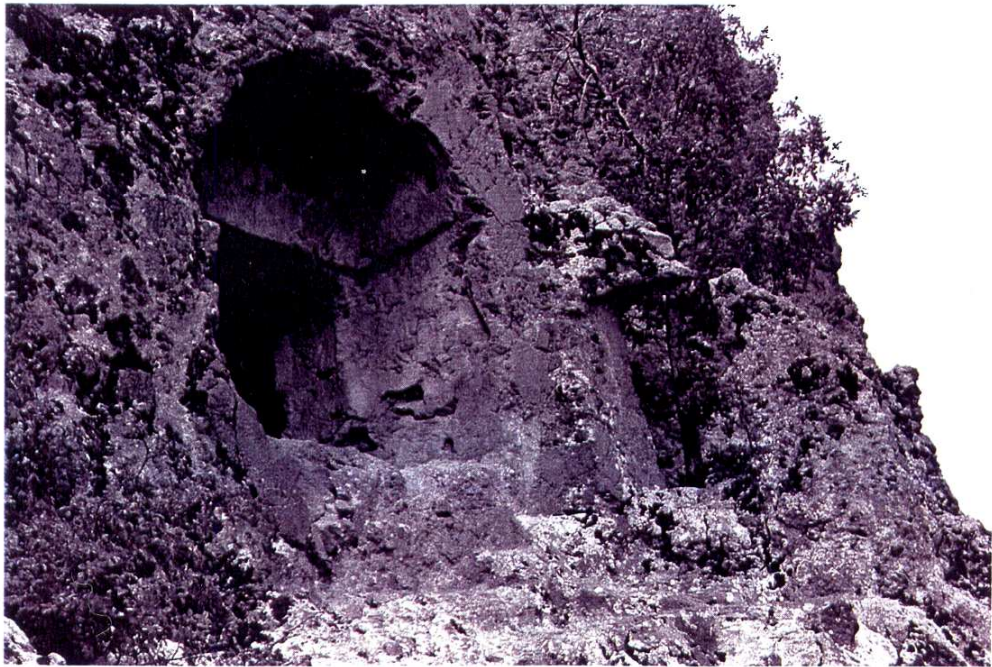

Res. 10

Lev. XVIII

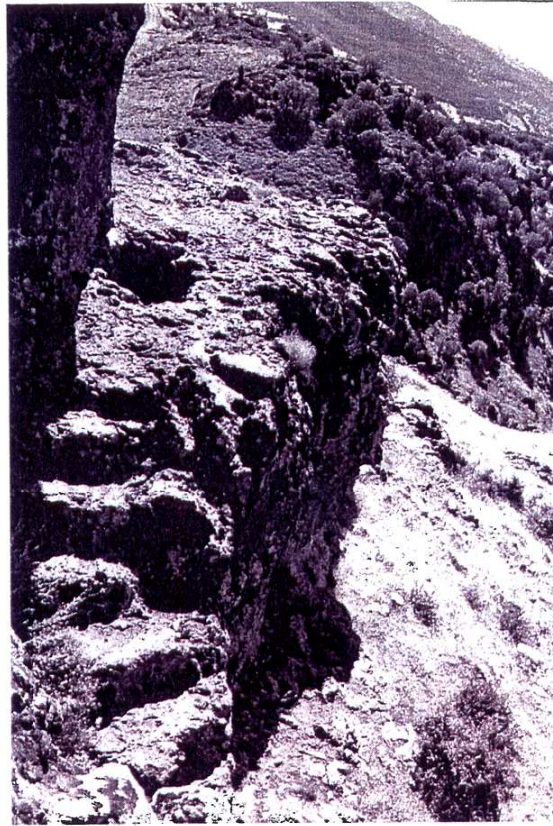

Res. 11

Res. 12

Lev. XIX

Res. 13

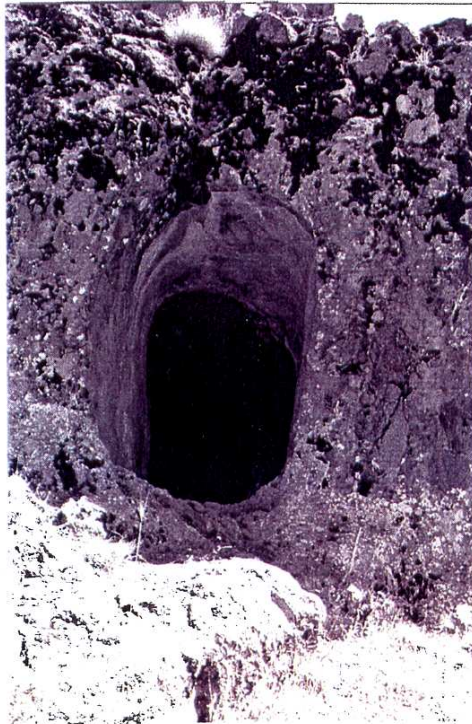

Res. 14

Lev. XX

Res. 15

Res. 16

Lev. XXI

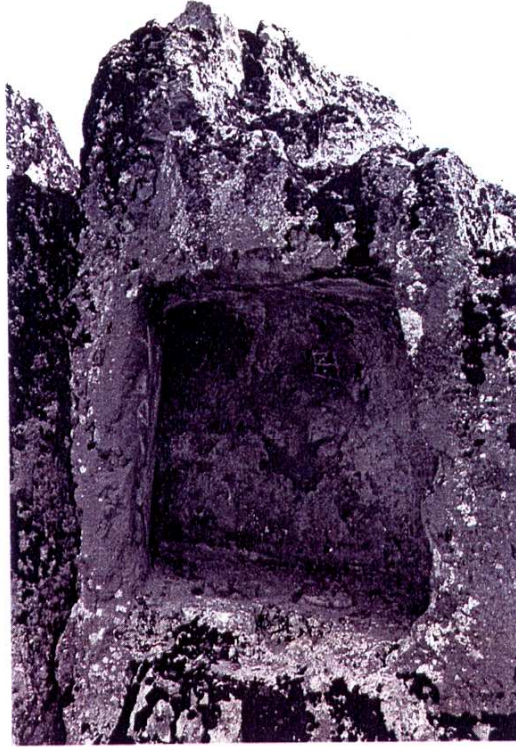

Res. 17

Res. 18

Lev. XXII

Res. 19

Res. 20

Lev. XXIII

Res. 21

Res. 22

Lev. XXIV

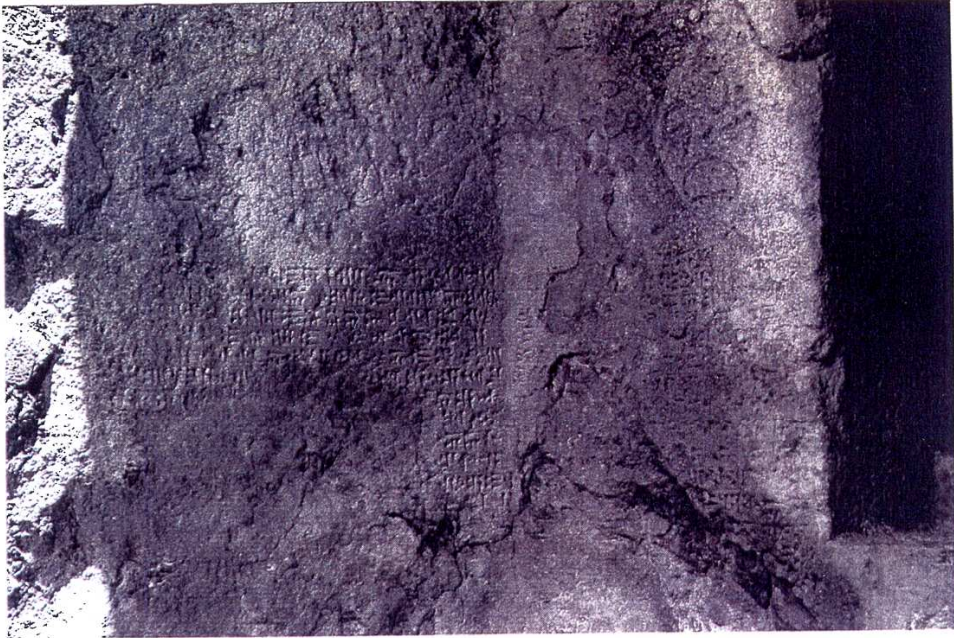

Res. 23

Res. 24

Lev. XXV

Res. 25

Res. 26

Lev. XXVI

Res. 27

Res. 28